

A VÁROS PEREMÉN

SZUBURBANIZÁCIÓS FOLYAMATOK A SZÁZADELŐN DUNAHARASZTIN ÉS PESTERZSÉBETEN

OTDK - dolgozat

Társadalomtudományi szekció

2012

Jelige: AUK 896

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék	1
Bevezető	3
A modern urbanizáció	5
Az urbanizáció fogalma	5
A modern urbanizáció jellemzői és szakaszai	5
KLASSZIKUS URBANIZÁCIÓ	8
SZUBURBANIZÁCIÓ	8
DEZURBANIZÁCIÓ	10
REURBANIZÁCIÓ	11
Kelet-Közép-Európa megkésett városfejlődése	12
Kutatásmódszertan bemutatása	15
Dunaharaszti.....	20
MÁV és a HÉV, avagy megindul a vérkeringés	21
Üdülőteleppé válás	23
Parcellázások	24
Demográfia	27
Társadalmi összetétel	28
Házak	30
Gazdaság, a megjelenő ipar	33
Anyagi infrastruktúra	39
Társadalmi élet	41
Oktatás	43
Pesterzsébet.....	45
Parcellázás	46
Közlekedés	47
Demográfia	49
Társadalmi összetétel	51
Gazdaság	53
Házak	57

Anyagi infrastruktúra.....	60
Oktatás	62
Társadalmi élet.....	64
A második nagy világégés	68
<i>Zárszó</i>	<i>70</i>
<i>Felhasznált Irodalom.....</i>	<i>73</i>
<i>Ábrajegyzék</i>	<i>78</i>

Bevezető

Tanulmányom célja Budapest szuburbanizációs folyamatainak mélyreható vizsgálata az agglomerációból általam kiválasztott települések társadalmi, gazdasági fejlődésének bemutatásán keresztül az 1890-1945-ig terjedő időszakban. A dolgozat része annak a kutatásnak, amely a budapesti agglomerációba tartozó valamennyi vizsgálatát tűzte ki célul 1890-től napjainkig.

Erre a korszakra nézve Budapest urbanizációs szakaszait főképp a Központi Statisztikai Hivatal adatbázisában fellelhető adatok tükrében ítélték meg. Fontosnak tartom azonban mindezt kiegészíteni a lokális terek vizsgálatával, ugyanis újat, többet a főváros szuburbanizációs szakaszának kutatásában ez hozhat. Sokkal tisztább, árnyaltabb képet alkothatunk így a folyamatokról. Egy példával szeretném alátámasztani állításom: tegyük fel, hogy az adott településen a statisztikai adatok, azon belül is a foglalkozás szerinti megoszlás alapján az ipari népesség van túlsúlyban. Nem helytálló csupán ebből azt a következtetést levonni, hogy igazolttá vált a szuburbanizáció egyik jelensége, azaz megtörtént a gazdasági szerkezetváltás, ugyanis előfordulhat az az eset is, hogy az ipari foglalkozásúak többsége más településre jár át dolgozni, s így helyben továbbra is a mezőgazdaság marad a domináns gazdasági ág. Ilyen és hasonló okokból lényeges feltárni tehát további adatok (helytörténeti, levéltári dokumentumok) alapján is a budapesti agglomerációba tartozó települések városiasodási folyamatait, ugyanis erre településtudományi szempontból még nem került sor. Hipotézisem szerint a helytörténeti, levéltári és statisztikai adatok alapján rekonstruált városfejlődési folyamatok igazolják majd, hogy egyes területeken Budapest szuburbanizációja az országos tendencia, azaz az 1970-es évekhez¹ képest már jóval hamarabb megkezdődött.

Az agglomerációból általam kiválasztott és vizsgált települések: Dunaharaszti és Pesterzsébet. A választás szubjektív szempontok alapján történt, olyan települések

¹ A szakirodalomban általánosan elfogadott, hogy Magyarország szuburbanizációjának kezdetét erre az időszakra teszik. Azonban Enyedi professzor A városnövekedés szakaszai című munkájában is írja (69.p.), hogy „már az 1870-es évektől megfigyelhető a főváros körül az agglomerálódás kezdete s 1990-ben már eléggé kifejtett nagyvárosi agglomerációból beszélünk. A századforduló évtizedeiben az elővárosi gyűri népességnövekedése már jóval gyorsabb, mint Budapestté.” Céлом mindezt alátámasztani.

vizsgálatába kezdtem, amelyekhez gyermekkorom, iskolás éveim, otthonom köthető, ugyanis úgy gondolom, hogy a személyes szálak motiváltabbá tehetik a kutatót.

Felmerülhet a kérdés, hogy egy közigazgatási szakembernek készülő hallgató miért foglalkozik az urbanizáció ezen szegmensével ilyen részletesen. A közigazgatási pályák között számos olyat találunk, ahol olyan döntések meghozatalában kell részt venni, amelyek döntően meghatározzák egy, vagy akár több település életét is. Ezek a döntések pedig lakóhelyünkön keresztül befolyásolnak minket is, hiszen „életkörülményeink, a magyar társadalomban elfoglalt helyünk nemcsak iskolázottságunktól, foglalkozásunktól, jövedelmünktől, életkorunktól függ, hanem az életterünket megszabó településkörnyezettől is.”²

Ahhoz, hogy a közigazgatásban megfelelő döntés születhessen, ismernünk kell a város „ki- és belélegzési” folyamatait, fejlődésének szabályosságait, törvényszerűségeit. Az urbanizációnak gátat vetni nem tudunk, hisz a települések fejlődése öntörvényű, követő jellegű, a mindenkori gazdasági és társadalmi folyamatokhoz igazodik. A községek és városok arculata tehát mindig és elkerülhetetlenül változik. Ha az igazgatás jogi, adminisztratív és egyéb eszközeivel gátat próbál szabni a fejlődésnek, az torzulásokhoz, például szociális problémák megjelenéséhez vezet. Tehát nem uralni, hanem felismerni kell a település fejlődését, alkalmazkodni hozzá, illetve amennyiben lehetséges saját javunkra fordítani.

²Cséfalvy Zoltán: Az elővárosi, szuburbanizációs folyamatok felgyorsulása Budapesten és agglomerációjában IN: Csizmady Adrienne - Husz Ildikó (szerk.): Település- és városszociológia; Gondolat Kiadó, Budapest 2004. 50. p.

A modern urbanizáció

Az urbanizáció fogalma

A település élő, természetes rendszer, s mint ilyen fejlődési törvényszerűségekkel rendelkezik. Ezek egyike az urbanizáció, amely „ki- és belégzési” szakaszokból áll, melyek alatt a munkaerő, a tőke, a termelő és nem termelő tevékenységek ki- és beáramlását értjük. Döntő szerepe van ezek társadalmi és területi átrendeződésében. Az urbanizáció, minden települést és településközi kapcsolatot érint, az egyes települések és a településrendszer egészének folyamatos átalakulását idézi elő.

A hazai szakmai felfogás az urbanizáció alatt egyszerre érti a városodást és a városiasodást. A **városodás** mennyiségi változást jelöl, a városi népességszám jelentős növekedésének folyamata. A városok javára történő város-falu lakosságszám arány elmozdulása kétféleképpen történhet. Egyrészt úgy, ha a rurális térségek lakosai a városokba költöznek, ami bevándorlásból eredő növekedést eredményez. Másrészt községi jogállású települések várossá nyilvánításával vagy városhoz csatolásával történhet. A **városiasodás** minőségi jellegű változás, amely alatt a települések³ infrastrukturális ellátottsági viszonyainak (pl.: közvilágítás, szilárd útburkolat, csatornahálózat, stb.), valamint civilizációs színvonalának fejlődését értjük. Tetten érhető a település minden (társadalmi, gazdasági, demográfiai, műszaki, funkcionális, stb.) összetevőjének változásában. A városiasodás hatására mérséklődnek a város-falu közötti különbségek.⁴

A modern urbanizáció jellemzői és szakaszai⁵

Az urbanizáció nem újfajta jelenség, hiszen városok már azóta léteznek, mióta civilizációk, s a történelem során ezek a települések folyamatosan és elkerülhetetlenül változtak, ahogy változnak ma is. Csakhogy korábban a Föld népességének csupán töredéke élt városokban, Erdei Ferenc metaforájával élve: „szigetek voltak a városok falusi-tanyasi

³ A rurális jellegű településeken a városokra jellemző minőségi jegyek gyarapodását, míg a városoknál a város jelleg megerősödését értjük alatta.

⁴ Tóth József: Általános társadalomföldrajz I.; Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs 2002. 429. p. (továbbiakban: Tóth)

⁵ A fejezet alapvetően Enyedi György: A városnövekedés szakaszai, Akadémia Kiadó, Budapest, 1988. (továbbiakban: Enyedi) és Tózsza István: Településtan, Aula Kiadó, Budapest 2011. (továbbiakban: Tózsza) munkája alapján készült.

vidékük tengerében”⁶. A modern urbanizációval azonban ez a tendencia megfordult: „akkorára nőttek a szigetek, hogy tavakká szűkült a tenger”⁷. Jellemzőinek felsorolásához Enyedi György: A városnövekedés szakaszai című munkáját vettem alapul.

A modern urbanizációt⁸ **globális folyamat**nak tekintem, ami azt jelenti, hogy a nagyvárosok fejlődésének főbb tulajdonságai, karakteres vonásai a Föld valamennyi régiójában megegyeznek. Bár hozzá kell tenni, hogy a különböző történelmi és földrajzi jellegzetességekből eredően egyedi vonásokat figyelhetünk meg. Ezeket az urbanizációs sajátosságokat leginkább az befolyásolja, hogy milyen történelmileg kialakult településhálózatról, társadalmi rendszerről beszélünk, hogy mikor, milyen gazdasági korszakban lépett be a nagyváros az adott urbanizációs szakaszba. Fontos szempont, hogy az urbanizáció folyamatainak globális jellegét elfogadva válnak alkalmazhatóvá szabályszerűségei a magyar településrendszerre, azon belül is a budapesti agglomeráció településeinek fejlődésére.

„belégzés”	„kilégzés”				„belégzés”
klasszikus urbanizáció	korai szuburbanizáció	klasszikus szuburbanizáció	kezdeti dezurbanizáció	kifejlett dezurbanizáció	reurbanizáció

1. ábra Az urbanizáció szakaszai⁹

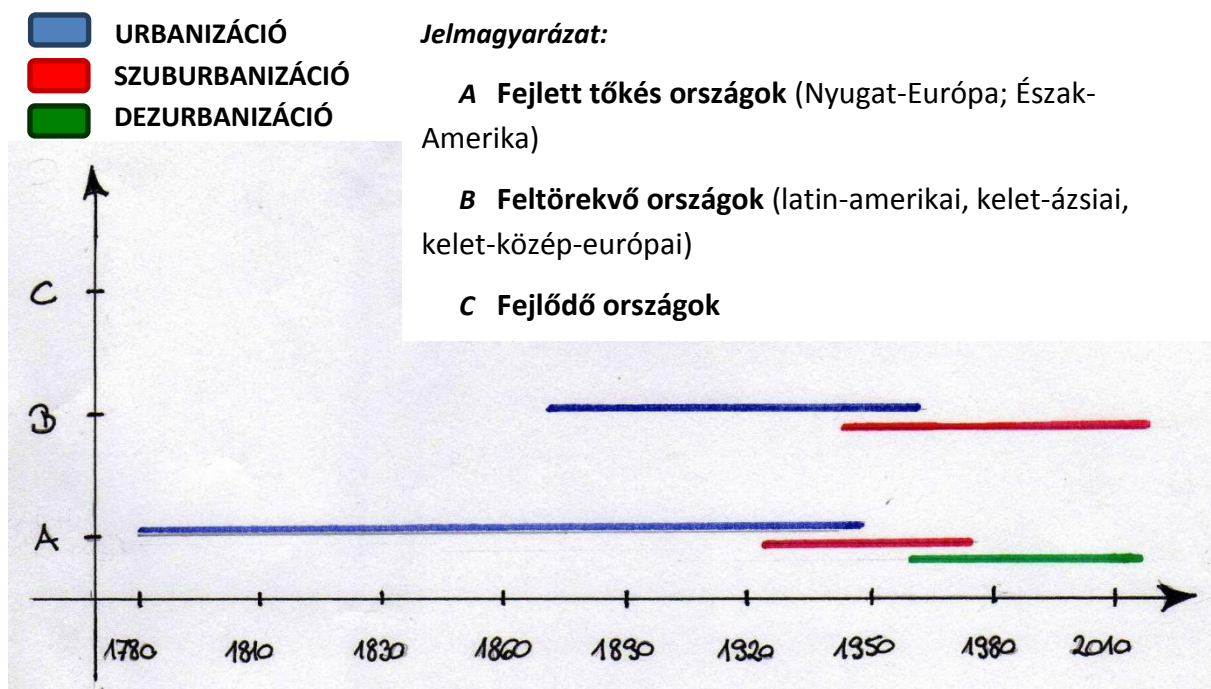
Az urbanizáció a természeti folyamatokhoz mérve viszonylag **gyors folyamat**. Jelentős átalakulásokat okozhat a településrendszerben akár egy generáció életén belül is. A modern urbanizáció **szakaszolható**, koncentrációs és dekoncentrációs stádiumokra osztható, melyek a következők: urbanizáció, szuburbanizáció, dezurbanizáció, reurbanizáció. **Folyamata követő jellegű**, mivel szakaszai szorosan kapcsolódnak, alkalmazkodnak a mindenkori társadalmi-gazdasági fejlődéshez, azok változásait követik. A fázisok nem határolhatóak el élesen egymástól, egy meghatározott időpontban, egy adott térben párhuzamosan lehetnek jelen. Mindez azt jelenti, hogy a Föld különböző térségei, vagy akár egy ország településrendszerének egyes elemei is eltérő fejlődési szakaszban lehetnek.

⁶ Erdei Ferenc: Város és vidéke; Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1971. 9. p.

⁷ U.o.

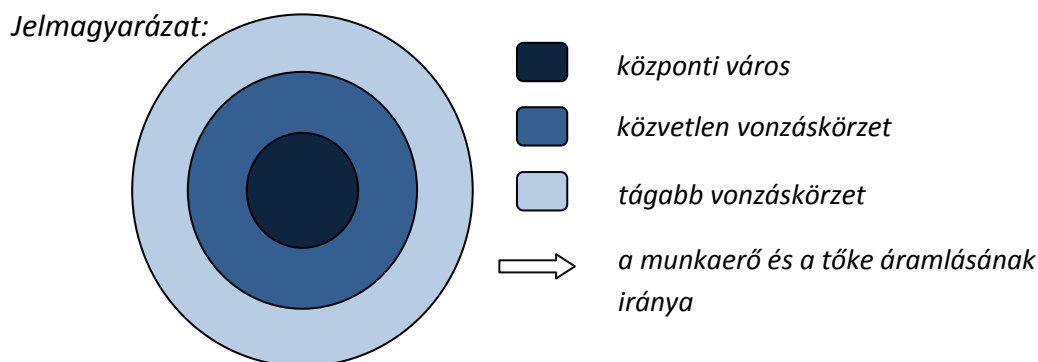
⁸ A modern urbanizáció alatt az ipari forradalom utáni urbanizációt értjük.

⁹ Tózsza 85. p. alapján saját szerkesztés.

2. ábra Az urbanizációs szakaszok térben és időben¹⁰

A továbbiakban részletesen az egyes urbanizációs szakaszokról, melyek szemléltetésére egy egyszerűsített modellen keresztül kerül sor¹¹. A koncentrikus körök a város légzése által érintett területeket: magát a várost, a közvetlen vonzáskörzetet, illetve a tágabb vonzáskörzetet ábrázolják¹². A két-két nyíl pedig a munkaerő és a tőke áramlásának irányát mutatja.

3. ábra Jelmagyarázat az urbanizációs szakaszok ábráihoz

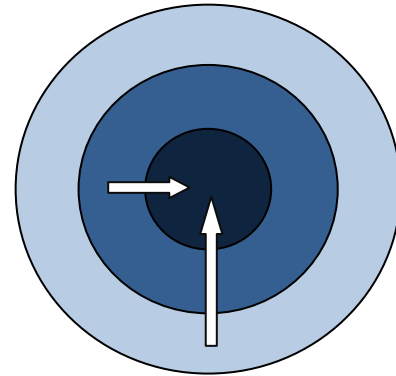
¹⁰ Saját rajz.

¹¹ Ezt a modellt a korábbi Budapesti Corvinus Egyetem Közigazgatás-tudományi Kar Közigazgatás-szervezési és Urbanisztika Tanszékének munkatársai dolgozták ki. A tanszék jogutódja a Nemzeti Közszerkezési és Szakigazgatási Intézete.

¹² vonzáskörzet: „a városok központi funkciójú intézményei által rendszeresen városi szolgáltatásokkal ellátott, kiszolgált terület.” Forrás: Tózsza 35. p.

KLASSZIKUS URBANIZÁCIÓ

A klasszikus urbanizáció kezdete az ipari forradalomhoz, az első gazdasági szerkezetváltáshoz köthető. Egyrészt sem a mezőgazdaság műszaki fejlődésének, gépesítésének köszönhetően feleslegessé vált munkaerőt, másrészt az agrártérségek jelentős népszaporulatát sem tudta felszívni a primer szektor. A megélhetés, az ipari munkahelyek reményében az így felszabadult falusi tömeg a nagyvárosokba áramlott. A megnövekedett népesség miatt szolgáltatásfejlesztések,

4. ábra *Klasszikus urbanizáció*

beruházások, építkezések váltak szükségessé, amelyek újabb tőkét és munkaerőt vonzottak a központi magba. A népesség ilyen irányú, nagyfokú migrációja rohamos városnövekedést, városrobbanást eredményezett. Az első szakaszt tehát a központi város abszolút koncentrációja jellemzi. A falusi lakosság gyors csökkenése és az ezzel párhuzamos területi/városi koncentráció oda vezetett, hogy az egyes országokon belül a falu-város népességszám arány a városok javára változik.

SZUBURBANIZÁCIÓ

Ha két szóban kellene összefoglalni a szuburbanizációt, mint folyamat lényegét a legjellemzőbb szókapcsolat a relatív dekoncentráció lenne. Ebben a szakaszban ugyanis megváltozik a társadalmi mobilitás iránya, a munkaerő és a tőkeáramlás elsődleges célpontjává fokozatosan a nagyvárost övező közvetlen vonzáskörzet válik. Viszonylagos dekoncentrációról beszélhetünk, mert csak a városi térben történik decentralizációja. Ha egy nagyobb régió viszonylatában vizsgálódunk továbbra is koncentráció, a városi terek növekedése történik. A szakasz katalizátora, hogy a posztindusztriális gazdasági fejlődés korszakába lépünk, amely a nem termelő ágazatok, a terciér szektor bővülését hozza. „A relatív dekoncentráció megváltoztatja a településrendszer korábbi falu-város összetételét: összefüggő urbanizációs terek (agglomerációk) helyezkednek el a kis- és középvárosok irányította rurális terekben.”¹³ Három lényeges momentumot érdemes kiemelni:

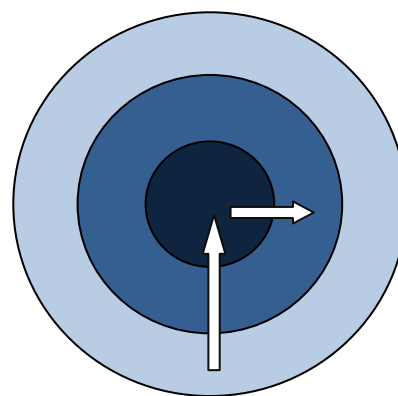
¹³ Enyedi 69.p.

Egyrészt a szuburbanizáció a városi agglomerációk kialakulásának időszaka. Az agglomerációt a nagyváros és a közvetlen környezetében élő azon települések alkotják, amelyek „egymással szoros funkcionális területi kapcsolatokban fejlődő településstruktúrát¹⁴” alkotnak. Így például együtt működtetnek intézményeket, szolgáltatásokat (pl.: tömegközlekedési vonalat, hulladéklerakót, szennyvíztisztítót, oktatási, egészségügyi intézményt). Másrészt a rurális térségek fokozatosan modernizálódnak, a falusi és városi életkörülmények nagymértékben közelednek egymáshoz. Ennek köszönhetően az elvándorlás mérséklődik, a falusi településállomány népessége stabilizálódik. Harmadrészt a megtorpanó nagyvárosi növekedés kedvez a kis- és középvárosi hálózat megerősödésének.

Számos empirikus kutatás vizsgálta, hogy milyen kiváltó okok vezettek a lakosság szuburbán övezetekbe költözéséhez. Ilyen például, hogy a központi városmagba irányuló nagymértékű betelepülés miatt az egyre inkább zsúfoltabbá¹⁵ és szennyezettebbé válik. Utóbbi alatt mind a környezeti (levegő és zaj szennyezettség), mind a társadalmi (bűnözés) szennyezettséget értve. Ezeken kívül motiváló lehet a kiköltözésre a drasztikus lakásminőségbeli javulás is (a leromlott állapotú bér- vagy panelházak helyett saját lakás, kertés ház). A városi élet negatívumainak hosszas felsorolása helyett, röviden összefoglalva a környező településeket a kedvezőbb lakás- és életkörülmények teszik vonzóvá. A város közvetlen vonzáskörzetében egy olyan „ideális földrajzi környezet rajzolódik ki, amely kizárja mind a város, mind a falu hátrányait és összeházasítja azok előnyeit: „vissza a természetbe”, de nem túl messze a „civilizációtól”.¹⁶

Korai szuburbanizáció

A rurális térségekből elsődlegesen a munkaerő- és tőkeáramlás továbbra is a központi városmagba tart, de emellett elkezdődik a centrumból a szuburbán területre tartó népességmozgás is. A meginduló kiköltözések hatására a megnövekedett lakosság új szolgáltatások iránt támaszt igényt, amely megindítja a közvetlen környék nagyléptű

5. ábra **Korai szuburbanizáció**

¹⁴ Tóth 442.p.

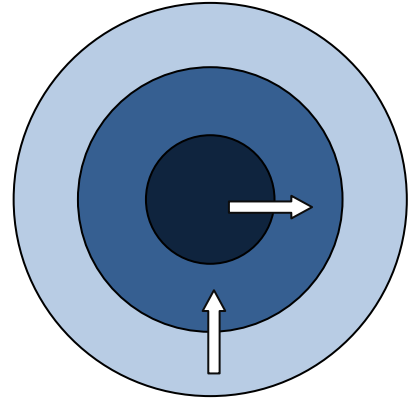
¹⁵ Közlekedési zsúfoltság, szűkös lakótér, stb.

¹⁶ Tímár Judit (1999): Elméleti kérdések a szuburbanizációról. IN: Földrajzi Értesítő XLVIII. évf. 1999. 1-2. füzet 17. p.

fejlődését. Ez vonzást jelenthet a távolabbi vidékek számára is, de az még kisebb mértékű, mint amelyet a központi város gyakorol.

Klasszikus szuburbanizáció

Ez a szakasz abszolút nyertese a közvetlen vonzaskörzet, ugyanis elsődlegesen az idetartozó településekre koncentrálódnak az erőforrások mind a centrumból, mind a távolabbi környékről. Itt a legnagyobb arányú a népesség és beruházás növekedés, már a városi magterülethez viszonyítva is. Az agglomeráció növekedése dominál, s ennek köszönhetően települései urbanizálódnak.

6. ábra ***Klasszikus szuburbanizáció***

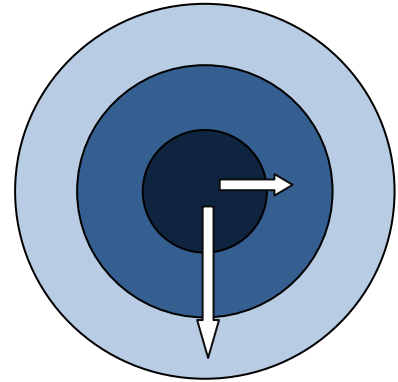
DEZURBANIZÁCIÓ

A területi dekoncentráció folytatódik és erősödik, de már nemcsak a nagyvárosok népességszáma, hanem szuburbanizációs övezetüké is csökkenő tendenciát mutat. Megtorpan a városi terek lakosság arányának növekedése, a modern urbanizáció kezdete óta először a rurális térségek gyarapodnak. Nincs szó olyan tömeges népességvándorlásról, mint korábban a város és közvetlen környéke irányába. A kisvárosias, falusias vidékek lakosságszám emelkedése, tehát nem csupán az odavándorlásból ered, hanem abból is, hogy képessé válnak megtartani a fiatalabb korosztályokat, megakadályozni elvándorlásukat.

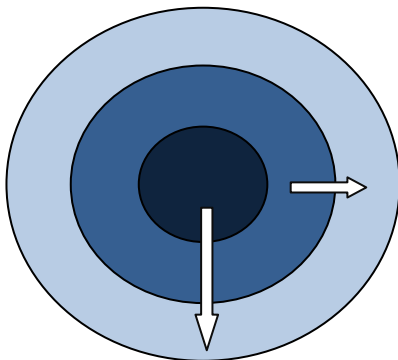
Az okokat a városi funkciók megváltozásában, a városi térségek szerepének leértékelődésében, valamint a rurális területek megváltozott minőségében, új szerepeiben találjuk. A város-falu között már nem tudunk olyan éles határvonalat húzni, mint korábban, a falvak civilizációs mutatói, infrastrukturális fejlettsége nem annyira, vagy egyáltalán nem elmaradottabb a városokénál. A rurális térségek értékei, mint a vonzóbb környezet, táji-természeti adottságok vagy az ember közelebbi életformák pedig felértékelődnek.

Kezdeti dezurbanizáció

A dezurbanizáció ezen fázisában a központi városmagból továbbra is folyik a kiáramlás, de már nem csak a közvetlen környezetbe, hanem a tágabb térségekbe is. Ugyanis a szuburbán zóna települései kezdenek ugyanúgy szennyezetté és zsúfolttá válni, mint a nagyváros. A közvetlen vonzáskörzet fejlődése még zajlik, de már a rurális térségek is - az említett okok miatt - a tőke és munkaerő áramlás célpontjává válnak.

7. ábra **Kezdeti dezurbanizáció**

8. ábra **Kifejlett dezurbanizáció**

Kifejlett dezurbanizáció

A város közvetlen környezete is megtelik, így nemcsak a nagyvárosból, hanem onnan is megindul egy kifelé áramló mozgás a tágabb rurális térségbe. Ez a szakasz abszolút nyertese a tágabb vonzáskörzet.

REURBANIZÁCIÓ

Lesz-e negyedik szakasz? Lesz, ha abból indulunk ki, hogy a modern urbanizáció eddig is követte, és ezután is követni fogja a gazdaság fejlődését, igazodik változásaihoz. Márpedig minden jel arra mutat, hogy az információs társadalom küszöbéhez értünk, a gazdasági szegmensek közül a hangsúly a negyedikre, a kvaterner szektorra (kutatás-fejlesztés, felsőoktatás, kultúraipar) tevődik át¹⁷. Mindez újra átalakítja a termelőerők térbeli elhelyezkedését, a foglalkoztatás módozatait, valamint a lakóhely megválasztás tényezőit, megváltoztatja a munkaerő- és tőkeáramlás irányát.

Lesz negyedik szakasz, de hogy koncentrációt vagy dekoncentrációt hoz-e, kérdéses. Az Urban Europe című könyv¹⁸ szerzői a városmag átfogó rehabilitációját, a városközpontok

¹⁷ Ezért is nevezik az informatika ösztönözte/közvetítette urbanizációnak.

¹⁸ Berg, L. Van den – Drewett, R.: Urban Europe. A study of growth and decline. Pergamon, Oxford- New York, 1982.

újjaélesztését, magas presztízsű üzleti negyedek és lakóparkok kialakítását jósolják. Mindezeknek köszönhetően pedig véleményük szerint a munkaerő és tőke újra a nagyvárosokba fog áramlani, azaz a revitalizáció egy újabb koncentrációs szakaszt indít el. Enyedi professzor szerint megkérdőjelezhető ez a felfogás, ugyanis az átépítéseknek köszönhetően sem növekedhet majd oly mértékben a városmag területe, hogy képes legyen a népesség és a gazdasági szereplők tömegének befogadására. Így csak legfeljebb a városi agglomerációkon belül fog újra megkezdődni egy koncentrációs folyamat. Az általa felvázolt alternatív pálya szerint a csúcstechnológia széleskörű elterjedése, és beépülése a mindennapokba lehetővé teszi a munkahelyek erős decentralizációját. Létrehozhat közel azonos fejlettségi, civilizációs szintű településeket. Az új iparágak eltérő települési igényei pedig máshová helyezhetik a településrendszerben a hangsúlyt, új központok kiemelkedését hozhatják.

Hogy valójában mi lesz, ténylegesen hogyan alakul majd a negyedik szakasz, az csak az információs társadalom meggyökeresedésének és elterjedésének fejleménye alapján derülhet ki.

Kelet-Közép-Európa megkésett városfejlődése

Talán nem is kell indokolnom, hogy e régió városfejlődési jellegzetességeinek kiemelése elengedhetetlen, mert Magyarország, azon belül Budapest urbanizációja szintén ennek a régiónak az alapvető sajátosságait tudhatja magáénak. A különbségek térségünk a nyugati világhoz viszonyított társadalmi, gazdasági megkésetttségéből erednek.

Az első lényeges eltérés **a városállomány különbözősége**. A XVIII. században a történelmi eseményeknek köszönhetően (pl.: a Balkán ötszáz éves török megszállása, Lengyelország felosztása) az iparosodás számára kedvezőtlen feltételeket találunk, az ipar nem bontakozhatott ki, így a városhálózatot mezőgazdasági, közigazgatási központként vagy piaci helyként funkcionáló városok uralták. „Az ipari forradalom s ezzel a modern urbanizáció ebben a gyengén és egyenetlenül fejlett városállományú¹⁹ térben jelent meg.²⁰”

¹⁹ Ez a gyenge és egyenetlenül fejlett városállomány régebbre visszanyúló városfejlődés eredménye. Már a klasszikus (görög-római) városfejlődés során is periférikus helyzete miatt Pannóniát a virágzó városok helyett

Második különbségként kiemelném, hogy Kelet-Közép-Európában **az iparosítás** nem egy szerves polgári városfejlődésből bontakozott ki, hanem **külső hatásra**, jelentős mértékű tőkével rendelkező külföldi népcsoportok részvételével. Nyugat-Európához képest fordítva történt tehát: nem a korábbi városfejlődés hozta magával az ipart, hanem az iparosítás teremtette meg a modern városokat, amely tökéletlenné tette a városi társadalom, a polgári kultúra kifejlődését is.

A megkésettségnek köszönhetően a kelet-közép-európai ipari forradalom **eltérő szerkezetű és jellegű** volt. Más volt a húzó ágazat: élelmiszeripar, malomipar, feldolgozóipar, amely nem járt túlzott városi koncentrációval. Másrészt a nyugat-európai ipari forradalom kezdetéhez képest már fejlettebb technológiát alkalmaztak, amely nem igényelte oly nagymértékben emberi munkaerő alkalmazását, így a mezőgazdaság gépesítése miatt felszabadult munkaerőből kisebb tömeget tudott felszívni és koncentrálni.

A megkésettség mellett **lassú és időben megszakított** volt. Lassúságának köszönhető, hogy a városrobbanás nem a teljes városhálózatra vonatkozóan valósult meg, hanem ipari szigeteket hozott létre²¹. A fejlődés folyamatát megtörte az I. és a II. világháború, a nagy gazdasági válság, vagy Magyarország esetében Trianon.

A felülről vezérelt szocialista iparosítás, az erősen központosított tervgazdálkodás hozta meg a szükséges lökést, amely az egész térségre kiterjesztette a városrobbanást. Ebben az időszakban **a városi és az ipari fejlődés teljesen összefonódott**, amely többek között annak volt betudható, hogy a várostervezők meglátása szerint a városfejlődés megegyezett az iparosítással. További sajátossága, hogy a felülről vezérelt beavatkozásnak köszönhetően ez az egyetlen régió, amely **tervszerű fejlesztéssel** élt (pl.: munkahely változtatás adminisztratív korlátai).

Láthatjuk, hogy nehézkesen indult meg az urbanizáció, a városfejlődés tökéletlen maradt. Úgy ért véget, hogy **a nem termelő szektornak csekély szerep jutott**, valamint **a falusias térségek jelentősek maradtak**. Erre utal az a mennyiségi adat, amely szerint a falusi

katonai helyőrségek jellemezték. A középkorban meglehetősen gyenge a városszerkezet, melyen a különböző történelmi csapások csak tovább rontanak. A kor fogalmainak megfelelő igazi várost e térségben csak néhányat találunk: Buda, Prága, Krakkó, Danzig, Brünn.

²⁰Enyedi 49.p.

²¹Hazánkban első körben az urbanizáció Budapest kiemelkedését hozta, valódi városrobbanásról kezdetben csak itt beszélhetünk.

népesség aránya az össznépeségen belül 50-70% között mozgott térségünkben, miközben Nyugat-Európában, ugyanebben a fejlődési szakaszban már a városi lakosság volt többségben. Ez a gyors iparosításnak és az azzal járó városhiánynak köszönhető.

A szuburbanizációs szakaszban²² megindult az elővárosi fejlődés és a kis- és középvárosi hálózat bővülése, amely elősegítette a népesség településhálózaton belüli arányosabb eloszlását. A Kelet-Közép-Európai térségben is csökkent a falusi népesség száma és aránya, de még mindig viszonylagosan magas maradt. További sajátosság, hogy Nyugat-Európával ellentétben nem hozta meg a falusi – városi civilizációs szint közeledését, kiegyenlítődését, sőt egyes területeken **a falu-város életkörülmények távolodását hozta.**

²² Magyarország területén a szuburbanizáció kezdetének időszaka az 1960-1970-es évek.

Kutatásmódszertan bemutatása

A kutatás célja annak a körülbelüli időpontnak a meghatározása, mikor is a kiválasztott települések megkezdik urbanizálódásukat, a munkaerő és tőkeáramlás célpontjává válnak, azaz amikor Budapest szuburbanizációja az adott területekre vonatkozóan megindul. Szuburbanizációra utaló jelenségek meglétét keresem tehát Dunaharaszti és Pesterzsébet településeken a vizsgált időszakban, 1890-1945 között, melyek az előző fejezet alapján a következők:

- 1) A fővárosból munkaerő és tőke áramlik a vizsgált települések irányába.
- 2) Agglomerálódás történik.
- 3) Dunaharaszti és Pesterzsébet városiasodik.

Ez utóbbi kiemelten fontos, ugyanis ennek, azaz a települések gazdasági, társadalmi fejlődésének elemzésén keresztül kívánom bizonyítani a másik két jelenséget. Meg kell határozni tehát, hogy mitől is válik igazi várossá egy település. Funkcionális értelemben határolom el a falutól, tehát alapvetően az a települést tekinthető városnak, amelynek relatíve magas az anyagi és szociális **infrastruktúra fejlettsége, központi funkciókkal** (kórház, egyetem, stb.) és **vonzáskörzettel rendelkeznek**. 1890-1945-ig terjedő időszakban még a falu és a város lakosságának összetétele élesen elhatárolható egymástól, ezért a városiasodás során a **társadalom szerkezeti átalakulását** is figyelembe kell venni. Mindezek alapján a városiasodás jelenségei a következők:

Demográfiai adatok: alapvető kiindulási pontom a települési lakosság számának változása. Akkor kapunk számunkra kedvező eredményt, ha **népességnövekedést** tapasztalunk, és az főképp a bevándorlás eredménye. Ennek oka egyrészt, hogy minél fejlettebb egy település, a természetes szaporulat annál alacsonyabb. Másrészt a **pozitív migrációs egyenleg** igazolja, hogy a település irányába munkaerő áramlás történik. Vizsgálni kell tehát a vándorlási egyenleget, a természetes szaporulat alakulását.

Írni-olvasni tudók száma: a vizsgált időszakban ez is releváns adat lesz számunkra. A rurális települések lakosságára ekkor az iskolázatlanság vagy a nagyon alacsony iskolázottság a jellemző. Ha tehát az adott településen azt tapasztaljuk, hogy az **írni-olvasni tudók száma növekszik**, az utal egyrészt a település társadalmi szerkezetének átalakulására a nem primer

szektorból élők javára. Másrészt következtethetünk az oktatási intézmények megjelenésére és/vagy egyre intenzívebb igénybevételére.

Parcellázások: a külterületek méretének csökkenése a belterület javára alapvetően a városiasodás egyik jellemzője. Ugyanis a parcellázások akkor válnak szükségessé, ha az adott településen a megnövekedett népesség miatt egyre több házhelyre lesz igény. Ha a parcellázások rendkívüli mértékeket öltenek, akkor pedig biztosra vehető, hogy nem csupán a természetes népszaporulat, hanem a jelentős számú betelepülő hatására történik. Alátámaszthatja tehát a népesség településre történő áramlását.

Házak: a városokra jellemző az **intenzívebb területhasználat**, amely alatt egyszerre értjük a külterületek csökkenését a belterületek javára, valamint a városias megjelenést: zárt beépítés, előkertés, esetleg többszintes házak. Az épületek építőanyagában is bekövetkezik változás: a falusi házakra jellemző vályogot, fát és sarat részben vagy egészben felváltja a kő és a tégl. Az épületállomány városias jellege kialakulhat úgy, hogy a falusias házak²³ mellett vagy helyett fokozatosan jelennek meg, és lesznek többségben a városias házak. Másrészt, a szinte a semmiből létrejövő települések esetében, az épületállomány nem átalakul, hanem eleve városias jelleggel épül meg.

Infrastrukturális fejlettség: a városok infrastrukturális ellátottsága jóval magasabb a falvakénál, ezért a lentebb felsorolt **infrastrukturális elemek megjelenését, számuk növekedését** szükséges figyelemmel kísérni.

*Anyagi infrastruktúra*²⁴:

- villany, közvilágítás
- ivóvíz ellátottság, csatorna
- közlekedés (*tömegközlekedési lehetőségek, úthálózat állapota*)
- települési környezetvédelem (*hulladékkezelés, szennyvíztisztítás*)
- gondozott környezet kialakítása (*parkok, korzók, mocsár csapolás, stb.*)
- sportlétesítmények
- vendéglátás, kereskedelem

²³ Jellemzője, hogy utcafrontos, egyszintes, amelyet gyakran mezőgazdasági jellegű építmények (csűr, istálló) vesznek körül.

²⁴ Anyagi infrastrukturális elem az, „amelynek esetében maga a műszaki-technikai szerkezete a lényeges”.
Forrás: Buskó Tibor László: Településüzemeltetés; Aula Kiadó, Budapest 2011. 34.p.

*Nem anyagi infrastruktúra*²⁵:

- oktatási intézmények (óvoda, elemi iskola, polgári fiú- és leányiskola, gimnázium)
- közművelődési intézmények (múzeum, könyvtár, színház, hangversenytér, mozi, egyesület)
- közigazgatási intézmények
- pénz- és hitelintézetek (bankfiók, biztosítási irodák, takarékszövetkezetek, hitelintézetek stb.)

Gazdaság: az urbanizáció folyamata követő jellegű, alkalmazkodik a mindenkori gazdasági folyamatok alakulásához. Az adott időszakban bekövetkezett gazdasági szektorváltás átalakította a városiasodó települések foglalkoztatottságát: a primer szektorban dolgozók arányának csökkenésével párhuzamosan a szekunder, esetleg a terciér szektorban dolgozók aránya növekedett. Ekkor a városok **uralkodó gazdasági profiljává a mezőgazdaság helyett az ipar vált**. Fontos adat számunkra a kisiparosok számának jelentős megugrása, a gyárak, üzemek megtelepedése, mert ezek mind alátámasztják az ipar dominanciáját a mezőgazdasággal szemben.

Közlekedés: külön, az anyagi infrastruktúrától kiemelten kezeltem, ugyanis nagyon fontos, hogy a település a közlekedés révén mennyire kapcsolódik be a „gazdasági vérkeringésbe”. A tőkeáramlás „regionális útvonalait”, az ütőeret ekkor a vasút képviselte, így a **MÁV vasúthálózatának** az adott településre történő kiépítését, járatainak gyakoriságát érdemes vizsgálni. Ennél is fontosabb ugyanezt megtenni a **HÉV** esetében, ugyanis a napi, rendszeres összeköttetést ez teremtette meg Budapesttel.

Központi funkciók megjelenése: olyan, **nem napi rendszerességgel igénybe vett extra, emelt szintű szolgáltatások megjelenését** értjük alatta, amelyeket nem csak a szolgáltatás helye szerinti település lakosai tudnak igénybe venni. Ha a környező településeken az adott szolgáltatás nincs, vagy mennyiségét és/vagy minőségét tekintve nem kielégítő, akkor ezen települések lakosai kénytelenek bejárni a központi településre. Így az a város központi funkcióinak köszönhetően vonzáskörzetre tesz szert. A falvakban ezzel szemben leginkább csak az alapszolgáltatások vannak jelen, amelyek szinte napi rendszerességgel mindenki

²⁵ Nem anyagi infrastrukturális elem az, „amelyik elsősorban a tudományos, társadalmi, kulturális stb. funkciója révén tölti be szerepét”. Forrás: U.o. 35.p.

igénybe vesz. Ezek köre alapvetően megegyezik a helyi önkormányzatok jelenlegi kötelező feladataival.

Egyéb jelenségek: Bár már többször említettem, de külön kihangsúlyoznám az **ingázás** jelenségét. Ez alatt nem csupán a napi munkába járás miatti utazást kell érteni, hanem minden, a város és agglomeráció közötti állandó, rendszeres népességáramlást (pl.: a nagyváros szolgáltatásainak igénybevételét célzó utazást). A másik jelenség az adott település **társadalmi szerkezetének átalakulása**. Magába foglalja a lakosságon belüli vagyoni, foglalkoztatottsági, nyelvi és vallási hovatartozás arányainak megváltozását. A **polgárosodásnak** köszönhetően a kultúra, a közművelődés (egyesületek, dalkörök, kaszinók, stb.), valamint a közélet (pártok, szakszervezetek) előtérbe kerül. A városiasodó településeken magasabb lesz az iskolai végzettség is.

A gyűjtött adatokat elméleti-logikai kutatási módszerek: az analízis, szintézis, indukció segítségével vizsgálom, ahol lehetőség van rá, ott számszerűsítem, mérhetővé teszem. Az egyes települések városiasodásának értékelése során önmagukhoz, illetve ahol rendelkezésemre állnak adatok, ott az összehasonlítás módszerét alkalmazva a szomszédos településeikhez is viszonyítom fejlődésüket. Utóbbi alapján megismerhetővé válik az adott település mikro régiójának településhálózatában betöltött szerepe.

A településeket a fejlődési folyamatok vizsgálata alapján besorolom az agglomerációs település típusok egyikébe. Ezek a következők:

- 1) **Mezőgazdasági ellátóövezet:** a település megőrzi agrárjelleget, a központi város számára mezőgazdasági terményeket biztosít (virág, zöldség, gyümölcs, gomba). Ebben az esetben a népesség több mint 50%-a él mezőgazdaságból.
- 2) **Ipari övezet:** az oda megtelepülő iparnak köszönhetően a település munkahelyközponttá válik. Ezeken a településeken kiugróan magas az iparból élők száma.
- 3) **Munkás-, tisztviselőtelep:** a központ és településük között ingázóknak szolgál lakóhelyül az adott település.

- 4) **Nyaraló telep, üdülő övezet:** a városkörnyéki település vonzó természeti adottságainak köszönhetően a pihenni vágyó városiak célpontjává válik, akik szezonális jelleggel, vagy akár végleg ki is telepednek.

A kutatás alapvetően három forrásból táplálkozik: a Központi Statisztikai Hivatal (továbbiakban KSH) által gyűjtött adatokból, helytörténeti anyagokból, valamint a Budapesti Főváros és a Pest Megyei Levéltárban őrzött képviselőtestületi ülések jegyzőkönyveiből és közigazgatási iratokból. A vizsgált adatokat két csoportra (HARD és SOFT tényezőkre) osztottam aszerint, hogy tényekkel, hiteles adatokkal mennyire alátámaszthatóak. A **HARD tényezők** közé azok a városiasodásra jellemző elemeket soroltam, amelyeket statisztikai adatok, elsősorban a népszámlálási dokumentumok támasztanak alá. Ezek a következők: *demográfiai adatok* (össznépesség, népesség kor szerinti bontása, születésszám, halálozási szám), *nyelvi és vallási hovatartozás*, *lakóházakra vonatkozó adatok* (darab számuk, építőanyaguk), *foglalkoztatottság* (a gazdasági szektorok közötti népesség megoszlás). Azonban ahhoz, hogy pontosabb képet alkothassunk az adott település városiasodási folyamatáról szükséges egyéb, levéltári és helytörténeti adatokat is megvizsgálni, ezek alkotják a **SOFT tényezőket**. A helytörténeti anyagok alapjául a Pesterzsébeti Múzeum és a Dunaharaszti Városi Könyvtár által kiadott könyvek, illetve az ott megtalálható helytörténeti gyűjtemények szolgáltak.

Kutatásomat nagyban nehezítette, hogy a közel száz évvel ezelőtti dokumentumok felderítése, megszerzése nem volt egyszerű vállalkozás, továbbá jelentős részük, például képviselőtestületi jegyzőkönyvek eltűntek a háborús időszakokban. Itt szeretném továbbá megjegyezni, hogy a terjedelmi korlátok miatt a következő fejezetekben csak a két település legfontosabb, legmeghatározóbb városiasodási jelenségeit emeltem ki kutatásomból.

Dunaharaszti

Dunaharaszti a budapesti agglomerációba tartozó település, a Pesti-síkságon, a Ráckevei-Duna bal partján terül el. Története messzire nyúlik vissza, már több mint 4000 évvel ezelőttről, az újkőkori-koraréz-kori ember idejéből is találtak területén leleteket. Első írásos emlékei a XIII. századból származnak, többek között V. István király 1270-es adománylevele is említi. A települést Haroszt, Haros, Haraszt, Haraszti néven találhatjuk meg egész 1900-ig²⁶. Történetébe 1872-től, nagyközséggé szerveződésétől lépünk be.

MÁV és a HÉV, avagy megindul a vérkeringés

Dunaharaszti fejlődését beindító, kulcsfontosságú mozzanat a vasút, de még inkább a helyi érdekű vasút (HÉV) vonalainak kiépítése volt, ugyanis ezek segítségével az eldugott, mezőgazdasági jellegű falucska bekapcsolódott Budapest és az ország „vérkeringésébe”.

Ebben az időszakban a tőkeáramlás „regionális útvonalait”²⁷ a vasút testesítette meg, ezért volt jelentős esemény, hogy az akkori magyar és szerb kormányok között kötött vasúti egyezmény²⁸ alapján megépítendő Budapest-Zimonyi országos vasútvonal tervei közül a Harasztin keresztülmenőt fogadták el. Ennek köszönhetően nem teljes értékű vasútállomás létesült a faluban, ahol a közlekedés 1882 decemberében meg is indult.

1908-ra már öt vonalpár fut keresztül Dunaharasztiin. A járatok kihasználtságát jelzi, hogy rendes állomás kiépítése után folyamodik a település a növekvő igények, a megtelepedett gyárak okán²⁹. Jelzés értékű továbbá, hogy a későbbi képviselőtestületi üléseken többször felmerülő téma a gyalogos felüljáró, majd a vasúti átjáró megépítése, karbantartása, egész éjjeli lámpa beszerelése, valamint, hogy a megállóhely közeli vendéglők korlátlan italmérési engedélyért folyamodnak a megnövekedett forgalomra hivatkozva.

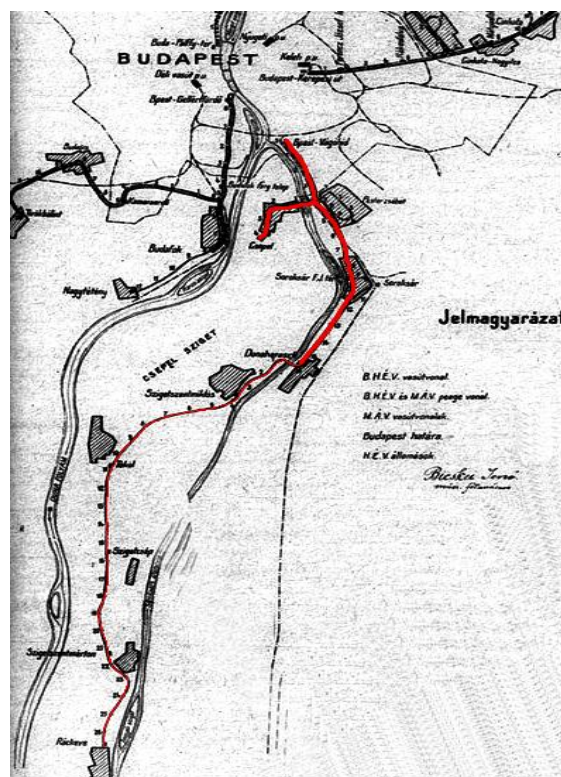
²⁶ Haraszti ekkor veszi fel a Dunaharaszti községe névként. PML- V.1030.-C/a-1.kötet 1/900 sz. Képviselőtestületi határozat (továbbiakban: Kt. hat.)

²⁷ Tózsá 24.p.

²⁸ A szerb fejedelemséggel 1880. évi április 9-én/március 28-án kötött vasúti egyezményről szóló 1880. évi XXXV. törvénycikk. Forrás: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5926>

²⁹ PML- V.1030.-C/a-2.kötet 94/1908. sz. Kt. hat.

A nagyarányú fejlődést még inkább meghatározó esemény volt a Budapest tömegközlekedésébe történő bekapcsolódás, azaz a HÉV vonalának kiépülése. 1886-ben született meg a döntés a Budapest Közvágóhíd – Erzsébetfalva – Soroksár vonal Dunaharasztiig történő meghosszabbításáról, 1887-ben pedig megindult a tényleges forgalom is. Kezdetben a kocsik a soroksári Templom térnél bekanyarodtak a MÁV állomás felé és Soroksárt megkerülve, egy hurkot téve jutottak el Dunaharasztiig. Ennek oka, hogy az eredeti tervekben Soroksár, mint végállomás szerepelt, vonalhosszabbítással nem kalkuláltak. A II. világháborút követően építették át a mai vasútvonalra, amely jelentősen lerövidítette a menetidőt. A kezdeti járatszám igen csekély, 224 volt, ami 1902-ben megtöbbszöröződött (3602), 1912-ben pedig elérte a 13 292 számot is³⁰.

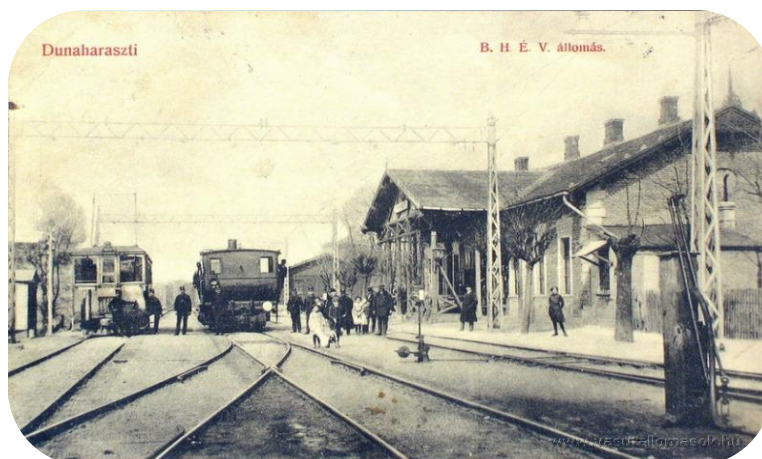
Hurokvágány nélküli, a ráckevei hév ma is ismert vonala 1930 előttől³¹

A BKV üzletpolitikájában csak a közvetlen környék munkaerejének a főváros életébe történő bekapcsolása volt célja, így a Haraszti-Ráckevei vasútvonal megépítését Ráckevéről egy magánszemély, ifj. Szilágyi Lajos kérvényezte a Kereskedelemügyi Minisztériumtól. 1892 novemberében át is adták az új szakaszt. Így végül megépült korának leghosszabb, 43 km-es összefüggő Budapest környéki helyi érdekű vasútja, melynek fontos állomása volt Dunaharaszti.

³⁰ dr. Helméczy Mátyás – Surányi József: Dunaharaszti története II. (A nagyközséggé szerveződéstől (1872) a második világháború végéig); kiadja a Dunaharaszti Helytörténeti Emléktár, Dunaharaszti 2000. (továbbiakban: Dunaharaszti) 14. p.

³¹ Saját szerkesztés, melynek forrása:

http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/f/ff/H%C3%89V_t%C3%A9rk%C3%A9p.jpg/596px-H%C3%89V_t%C3%A9rk%C3%A9p.jpg

HÉV állomás az 1900-as években³²

Autóbusz közlekedésről is tudunk: 1923-tól egy budapesti cég üzemelteti a Dunaharaszti – Dömsöd közötti buszjáratot, 1930-tól Alsónémedi – Dunaharaszti között már napi öt járat közlekedik.

1883.	Budapest-Zimonyi vasútvonal	(MÁV)
1887.	Budapest-Dunaharaszti szakasza	(BKV-HÉV)
1892.	Dunaharaszti-Ráckeve vonal	(HRV)

9. ábra Dunaharasztiin kiépült vasútvonalak 1890-1945 között

A fenti vonalak kiépülésének köszönhetően Dunaharaszti bekapcsolódik az ország vérkeringésébe, s ezzel mintha máshova került volna a térképen. Az új helyzetnek köszönhetően megindul a folyamatos, napi népességáramlás a főváros és Haraszti között, üdülőhellyé válik, megkezdődnek a parcellázások, megjelenik az ipar.

Üdülőteleppé válás

Dunaharaszti nagyarányú fejlődését lehetővé tevő második tényező az, hogy a pestiek számára kedvelt üdülő-, fürdőzőhellyé válik, egyes időszakokban, főként nyáron akár 1000 fővel is megnövelve ezzel a község lakosságát. A kilátogatók egy

³²Forrás: <http://dunaharasztime.hu/?p=20021> A többi kép nem kerül külön meghivatkozásra, ha forrás ugyanez a weboldal.

része később véglegesen le is telepedik, közöttük jelentősebb pesti úri családok neveit is megtalálhatjuk³³. Hatásukra megjelennek a polgári élet intézményei: a Haraszti Casinó, a Park Sanatorium, további társadalmi szervezetek (Csepel-szigeti, de dunaharaszti központú Vadásztársaság, Vívó Klub, Park Klub). A település fejlődésében jelentős befolyása volt továbbá a nyaralótelepesek által létrehozott Szépítő Egyesületnek, valamint a Haraszti Nyaralótelepesek Egyesületnek, melyek a telepen élők igazgatására, ügyeik intézésére jöttek létre. Egyfajta hiánypótló szerepet töltöttek be, ugyanis az Alsó-falúai képviselőtestület (továbbiakban: Kt.) nem látta el megfelelően a községrész irányítását. Községfejlesztési feladatokat is megvalósítottak: a Duna-parton fürdőhely létesítése, korzó kialakítása, utak építése, javítása, fásítás, világítási program, stb. A településfejlesztés, a polgárosodás nagyban hozzájárult Dunaharaszti városi jellegének kialakulásához, vonzerejének növekedéséhez.

Parcellázások

A jelentős számú beköltöző letelepedésének előfeltétele volt, hogy a századfordulón Dunaharasztiin megindult az első nagy parcellázási hullám. Három új településrész született meg a semmiből: Újharaszti, Rákóczi liget és a Petőfi telep. Rengeteg, kisebb parcellázással is találkozhatunk. Sajnos sok esetben nem tudjuk ezeknek a parcellázásoknak a pontos helyét.

Év	Ki végezte	Forrás
1908	Békési József	110/913 képv.t. határozat
1908	Glazer Márton	Dunaharaszti Helytörténeti Emléktár
1910	Schwarzenberger István	47/1902 képv.t. határozat
1911	Forstner Anna	35/1903 képv.t. határozat
1912	Zacher Ármin	81/912 képv.t. határozat
1912	Sulyok József	100/912 képv.t. határozat
1913	Stöckl Márton	148/913 képv.t. határozat
1914	Tamássy Józsefné	42/914 képv.t. határozat

10. ábra Kiseb parcellázások az első világháborút megelőzően

³³ Gonda, Hegyi, gróf Festetics

Újharaszti

Az első nagyarányú parcellázást a Földváry-Laffert család, a falu legnagyobb földbirtokosai kezdik meg 1890-1900 között, a HÉV és a MÁV vasútvonalak közti birtokon. Ezzel vetették meg Újharaszti alapjait, a mai Felső falúi településrészt. Kezdetben nyaralótelepként indul, ahová a budapesti jómódú középréteg szezonális jelleggel jár pihenni, azonban mintegy tíz év alatt lakóteleppé, az ún. tisztviselőtelepi részé alakul. Nemcsak a pesti középosztály telepedik le véglegesen, hanem az alsó falusi birtokos gazdák egy része is átköltözik.

Rákóczi liget

Az 1900-as években a parcellázások egy egészen új, a vasútvonaltól nyugatra található területen indulnak meg. Békési József, hivatásos parcellázó tervét 1906-ban hagyja jóvá a Kt.³⁴. Az első parcellázások még hírverés, engedély és tapasztalat nélkül történtek. A képviselőtestület még nem támasztott külön követelményeket a parcellázókkal szemben. Azonban a Rákóczi liget parcellázásától kezdve már feltételeket szabtak az engedély megadásához. Ilyen volt például, hogy meghatározták az utak szélességét, kötelezték a parcellázót az utak szintbe hozására, kavicsolására, gyalogjárók és mellettük árkok kialakítására.

³⁴ PML- V.1030.-C/a-2.kötet 38/906 sz. Kt. hat.

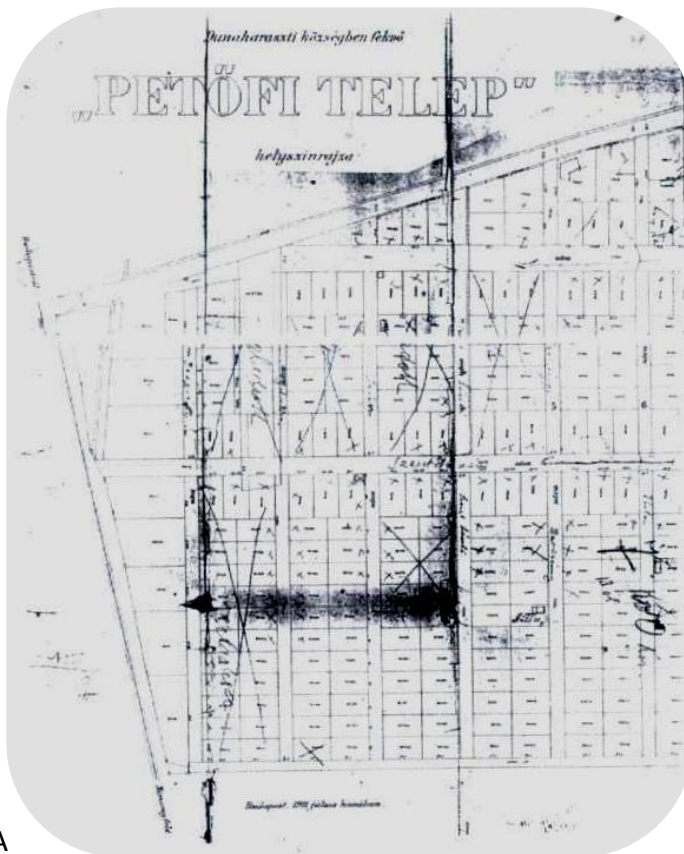
A betelepülési folyamat nagyon gyors volt, ugyanis tíz év alatt a felosztott területet befásították, és nagyrészt már be is építették. Rákóczi ligeten szintén megalakul, üdülőtelepi mintára, a telepen élők ügyeinek intézésére a Kertegyesület. Hasonlóan településfejlesztési feladatokat lát el, de alapszabályában szociális jellegű pontokat is találunk, amely igazolja, hogy ezen a területen alacsonyabb jövedelműek élnek.

Petőfi telep

A Petőfi telep parcellázása 1910-től kezdődik meg³⁵, sakktáblaszerű, az eddigieknél kisebb telkek jönnek létre. Parcellázója: dr. Szelényi Aladár, akinek engedélyét a következő feltételekhez kötötték: járdák rendezése, utak rendbetétele (a járdával egy szintbe hozása), út menti árkok képzése³⁶.

Második és harmadik parcellázási hullám

A népességnövekedési adatokból láthatjuk, hogy az első világháborút követően Dunaharaszti lakossága továbbra is rohamosan gyarapodik. A

képviselőtestületi üléseken ennek köszönhetően állandóan napirendi téma a betelepedést kérők kérelmének elfogadása³⁷, valamint a parcellázók beadványai. Folyamatossá válik a belterületi növekedés. Ezen időszakok legfőbb parcellázói dr. Szelényi Aladár és Dunaharaszti képviselőtestülete.

A második hullám legjelentősebb lakóterületi bővítését (1926-27) a község végezte, ugyanis a kastélyparkkal együtt több holdnyi területhez jutott. Ezeket a telkeket azonban nem a betelepülők, hanem leginkább az „őslakosság” vásárolja meg. Ekkor parcellázzák fel a csődbe ment Vetter-féle bőrgyár területét is. 1932-33-ben újabb parcellázási hullám megy

³⁵ Lásd a Petőfi telep parcellázásának kérvényéről a PML- V.1030.-C/a-2.kötet 42/910, jóváhagyásáról uo. a 65/910 sz. Kt. hat.

³⁶ PML- V.1030.-C/a-3.kötet 45/911 sz. Kt. hat.

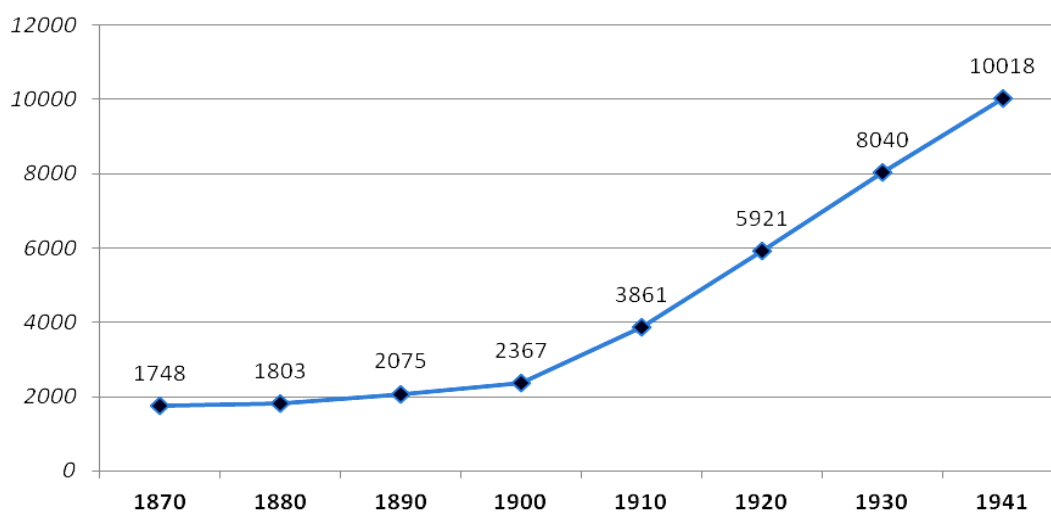
³⁷ A húszas-harmincas években Dunaharaszti a letelepedés kérelem alapján történik. A képviselőtestület ezt egyfajta szűrőrendszerként alkalmazta a lakosság minőségi összetételének megóvása érdekében.

végbe, ekkor főképp kisparcellázókról beszélhetünk, nagyobb parcellázás a Dunaharaszti Cement és Mészhomoktéglaár felszámolása volt, vagy a Petőfi telep külső részén történt.

Demográfia

Az alábbi diagram alapján megfigyelhető, hogy a XX. századot megelőzően Dunaharaszti lakossága lassú növekedést mutat, amely feltehetőleg a természetes szaporulatból eredt. A századfordulót követő két évtized jelentette a népességszám igazi megugrását. Az időpont nem véletlen, ugyanis ezekben az években indul meg a parcellázásoknak köszönhető nagyarányú beköltözés. Az előző évtizedekhez képest már nem 15% körüli a növekedés, hanem egy-egy évtized alatt (1900-20 között) a népesség több mint felével növekszik a lakosság. Ez a tendencia később kicsit csillapodik, 1920-30 között 36%-os, 1930-41 között pedig 25%-os a növekedési ütem. Lakossági növekedési üteme felülmúlja a környező településeket.

Népességszám alakulása (1870-1941)

11. ábra Dunaharaszti népességszámának alakulása (1870-1941 között)³⁸

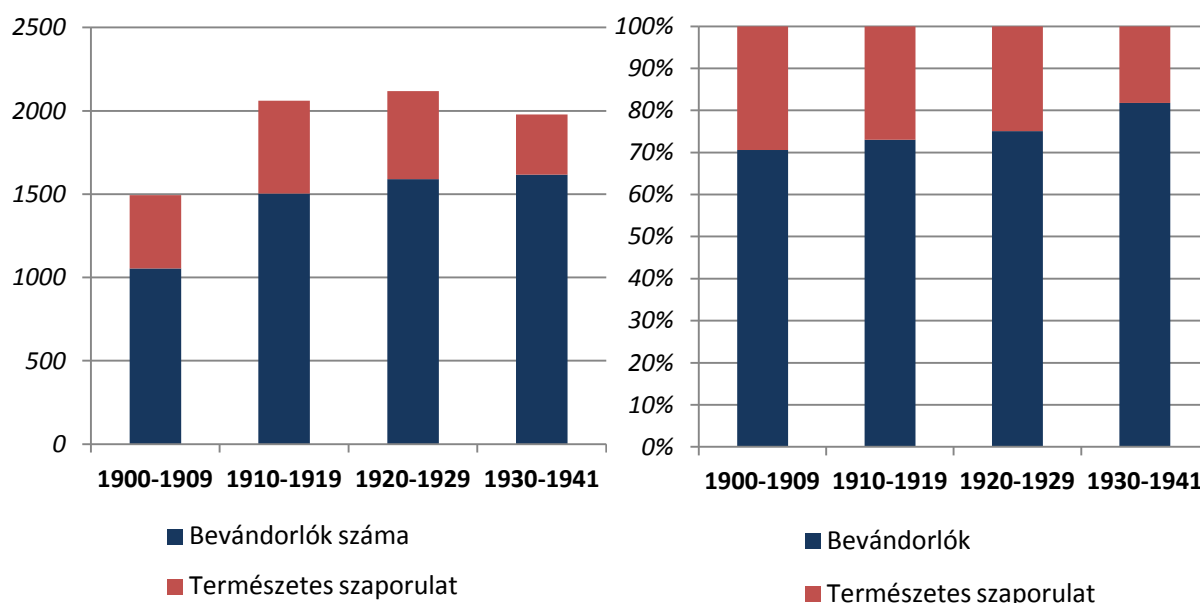
Oly fokú a növekedés, hogy feltételezhetjük, hogy a lakosság gyarapodását nem eredményezhette egyedül a természetes szaporulat. Ezt támasztja alá az alábbi két ábra, amin jól kivehető, hogy arányaiban a bevándorlók száma több mint kétszer annyi, mint a természetes szaporulaté. Meg kell jegyezni azonban, hogy ezek a számítások csak körülbelüli arányokat jelentenek, ugyanis ezekből az időkből nincs konkrét számadatunk a

³⁸KSH népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés. A továbbiakban minden külön meghivatkozásra nem kerülő diagram azonos forrású.

vándorlási egyenlegre vonatkozóan. A bevándorlók számát a tízévenkénti népességnövekedés és a természetes szaporulat különbözeteként állapítottam meg, tehát a kivándorlókkal nem foglalkoztam. Torzítja továbbá az adatokat, hogy sem születési, sem halálozási számadatot nem találtam az 1900-as évre vonatkozóan. A nem pontos adatok ellenére állítható azonban, hogy oly nagy a nagyságrendbeli eltérés, illetve oly mértékű a növekedés, hogy az mindenképpen jelentős bevándorlásra utal.

A betelepülés oka a kedvező földrajzi fekvés: - Budapest közelsége, amely a századfordulótól kezdve már viszonylag könnyen meg is közelíthető, - a jó adottságok (vonzó természeti környezet, munkalehetőség), - Trianon, ugyanis ezt követően egy nagyobb átvándorlási hullám indult meg, melynek elsődleges célpontja a főváros és környéke volt.

Természetes szaporulat és a bevándorlók egymáshoz viszonyított aránya

12. ábra Dunaharaszti természetes szaporulatának és a bevándorlóiinak egymáshoz viszonyított aránya (1900-1941)

Társadalmi összetétel

Kezdetben Haraszti németajkú, katolikus falu, ahol a lakosság megélhetését alapvetően a mezőgazdaság biztosította. Az első parcellázási hullámnak köszönhetően négy részre

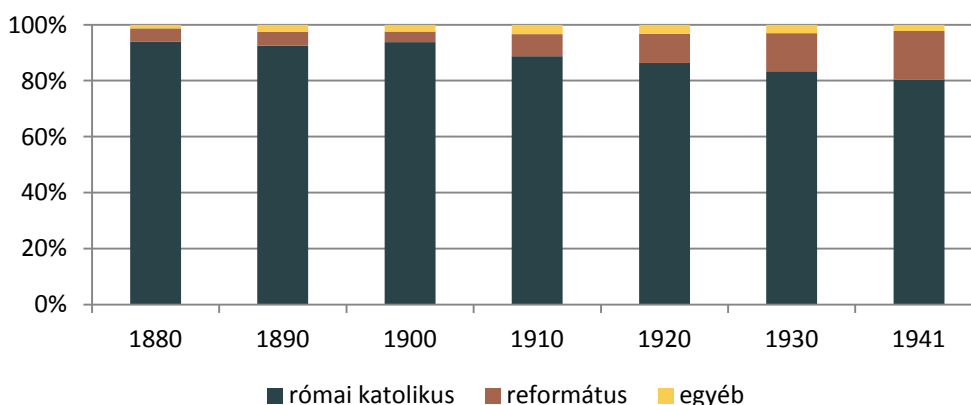
osztottá válik a település, ami az egyes területek vagyoni, foglalkoztatottsági, vallási, nemzetiségi összetételében is megmutatkozik. Ezt szemlélteti az alábbi ábra:

Településrész	Nyelv	Vallás	Foglalkozás	Vagyon
Alsó-falu	német	katolikus	mezőgazdaság	szegény
Újharaszi	magyar	katolikus	értelmiségi	jómódú középosztály
Rákóczi liget	magyar	fele katolikus- fele református	vegyes (alkalmazotti jogállásúak, kisebb keresetűek, iparosok)	szerényebb jövedelmi viszonyokkal rendelkező középosztály
Petőfi telep	magyar	katolikus, kisebb részben református	vegyes (gyári munkás, kistisztviselők)	még szerényebb jövedelműek

13. ábra Dunaharaszti társadalmi összetétel az 1920-as években

A magukat német anyanyelvűeknek vallók aránya, hasonlóan a szomszédos településekhez 1941-re jelentősen lecsökkent (83,5%-ról 8,4%-ra). Ez leginkább a magyar anyanyelvű betelepülők létszámának igen intenzív növekedése miatt történt (arányuk 15,3%-ról 91,2%-ra változott), kisebbséggé redukálták a németajkúakat, és – többek között a magyar nyelvű oktatásnak köszönhetően – asszimilálták is. A vallásilag szinte homogénnek tekinthető közösség (93,85% katolikus) az évek folyamán megőrizte katolikus többségét, azonban 1941-re már a református egyház hívei is jelentős súlyt képviselnek (17,3%).

Vallási arányok (1880-1941)

	Római katolikus	Görög katolikus	Református	Egyéb
1880	93,849%	0,000%	4,853%	1,298%
1890	92,578%	0,096%	4,819%	2,506%
1900	93,747%	0,000%	3,802%	2,450%
1910	88,785%	0,104%	7,822%	3,289%
1920	86,368%	0,487%	10,346%	2,800%
1930	83,420%	0,485%	13,531%	2,563%
1941	80,415%	0,619%	17,319%	1,647%

14-15. ábra Vallási arányok (1900-1945) Dunaharaszti

Az analfabéták számának csökkenése utalhat arra, hogy az oktatási intézményeket egyre intenzívebben veszik igénybe, amely a tankötelezettség bevezetésével vált általánossá. Számuk jelentősen alacsonyabb, mint a környező településeken: 1941-ben: Soroksár 4,3%, Alsónémedi 6,8%, Taksony 6,5%, Szigetszentmiklós 8,6%.³⁹

	<i>6 évnél idősebb írástudatlanok aránya</i>
<i>1900</i>	39,3%
<i>1910</i>	27%
<i>1920</i>	23%
<i>1930</i>	16%
<i>1941</i>	2,6%

16. ábra A 6 évesnél idősebb írástudatlanok aránya Dunaharaszti

Házak

A parcellázási hullámnak köszönhetően Dunaharaszti építészeti jellege is megváltozik, településrészenként eltérő épületekkel találkozhatunk. Az Alsófalú német területről származó hosszú, egy szintes, falusi házai utcafrontosak, nagy gazdasági udvar és állattartást, mezőgazdasági hasznosítását szolgáló épületek tartoznak hozzájuk. A másik három településrészen a 73/911 sz. szabályrendelet értelmében csak előkertes házak építhetőek. A Felső-falui jobb módú lakók 1,5-2-szer nagyobb telkekkel rendelkeznek, amelyeken a villaszerű épületek mellett díszkerteket, magánparkokat találunk. A Haraszti

³⁹ Magyar Statisztikai Közlemények (továbbiakban: MSK) 1. 199.p., MSK 42. 195.p., MSK 69. 95.p., MSK 83. 177.p.

Nyaralótelepesek Egyesülete az üdülőtelepiek számára külön építési szabályokat határozott meg⁴⁰:

„24.§ Minthogy az egyesület célja, hogy az egész telepet villaszerű jelleggel megóvja: senkinek sem engedhető meg:

- a) hogy a telepen saját használata és istállózandó háziállatokon kívül hízlalót vagy tenyésztést tartson,
- b) hogy a nyaraló telepen bármi néven nevezendő ipartelep, gyárat vagy munkáslakást létesítsen,
- c) végül, hogy a szennyvizet (ürülékét) az utcára kivezesse.”

A Rákóczi ligetben szintén előkertes házak épültek, de parkok helyett veteményeskerttel, gyümölcsfákkal. A Petőfi telepen sakktáblaszerű, a telkek mérete már kisebb, ami utal az odatelepülők vagyoni helyzetére.

Korabeli házak Dunaharaszti

Balra fent: falusi ház, jobbra fent: a Hegyi Lajos utca villái, lent: Hollósi villa

⁴⁰ Dunaharaszti Nyaralótelepesek alapszabályai PML IV/477 Dunaharaszti alapszabályok 3.

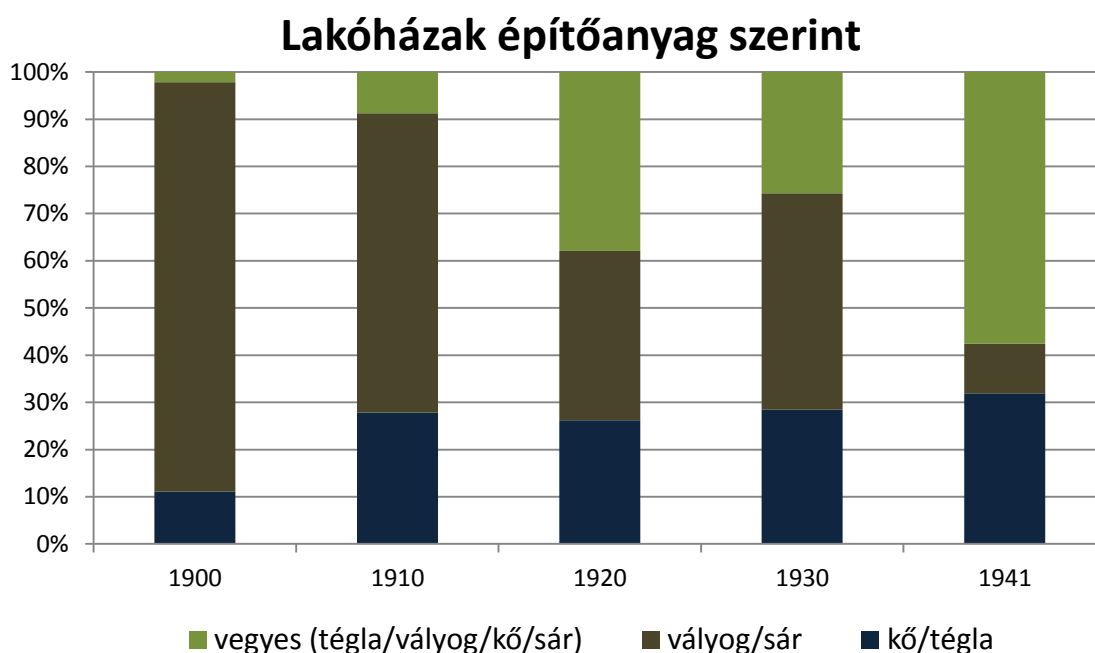
A tetőzet anyaga												
Cserép					Zsindely				Nád			
	A	B	C	D	A	B	C	D	A	B	C	D
1900	18	13	65	29	121	118	80	97	322	589	310	572
1910	301	92	240	235	92	98	78	88	284	634	276	499
1920	568	274	445	383	85	50	38	56	228	559	166	450
Az egy házra jutó cserép, zsindely és nád tetőzetű házak száma												
Cserép					Zsindely				Nád			
	A	B	C	D	A	B	C	D	A	B	C	D
1900	3,90%	1,81%	14,29%	4,15%	26,25%	16,39%	17,58%	13,90%	69,85%	81,81%	68,13%	81,95%
1910	44,46%	11,17%	40,40%	28,59%	13,59%	11,89%	13,13%	10,71%	41,95%	76,94%	46,46%	60,71%
1920	64,47%	31,03%	68,57%	43,08%	9,65%	5,66%	5,86%	6,30%	25,88%	63,31%	25,58%	50,62%
A házak anyaga												
Kő vagy tégl					Vegyes				Vályog vagy sár			
	A	B	C	D	A	B	C	D	A	B	C	D
1900	51	14	26	19	10	58	260	261	398	644	178	363
1910	185	20	22	41	58	81	283	486	422	723	372	242
1920	231	49	31	61	334	246	319	408	316	586	297	386
Az egy házra jutó kő/tégla, vegyes vagy vályog/sár alapanyagú házak száma												
Kő vagy tégl					Vegyes				Vályog vagy sár			
	A	B	C	D	A	B	C	D	A	B	C	D
1900	11,11%	1,96%	5,60%	2,95%	2,18%	8,10%	56,03%	40,59%	86,71%	89,94%	38,36%	56,45%
1910	27,82%	2,43%	3,25%	5,33%	8,72%	9,83%	41,80%	63,20%	63,46%	87,74%	54,95%	31,47%
1920	26,22%	5,56%	4,79%	7,13%	37,91%	27,92%	49,30%	47,72%	35,87%	66,52%	45,90%	45,15%
Jelmagyarázat: A = Dunaharaszti C = Taksony												
B = Alsónémedi D = Szigetszentmiklós												

17. ábra Dunaharaszti és a szomszédos települések házainak abszolút és relatív száma építőanyagok szerinti megoszlás alapján⁴¹

A fenti táblázatok alapján ugyanaz a tendencia figyelhető meg mind a négy település esetében: a falusi házakra jellemző vályogot, fát részben vagy egészben felváltja a kő és a tégl. Dunaharaszti épületeinek fejlettsége az építőanyagok esetében 1920-ra már megelőzi a szomszédos településeket mind abszolút, mind relatív számát tekintve. Ez annak köszönhető, hogy a rengeteg újonnan épült ház építésénél kő/tégla, de legalábbis vegyes építőanyagot használtak. Ahogy az alábbi ábra is mutatja a helyzet mégsem ennyire pozitív

⁴¹Dunaharaszti pp.: 46-47 alapján saját szerkesztés

(csak a környezethez viszonyítva az), ugyanis az évek alatt folyamatosan, de 1941-ben is még igen sok vegyes alapanyagú, főképp félig vályogból készült házat találunk.

18. ábra A lakóházak építőanyag szerinti százalékos aránya Dunaharaszti

Végeredményben megállapítható, hogy a házak számának gyarapodása nemcsak mennyiségi, hanem minőségi változást is eredményezett: Dunaharaszti fokozatosan elveszti falusi jellegét, megjelennek a városokra jellemző előkertes, villaszerű, kőből vagy téglából épült házak.

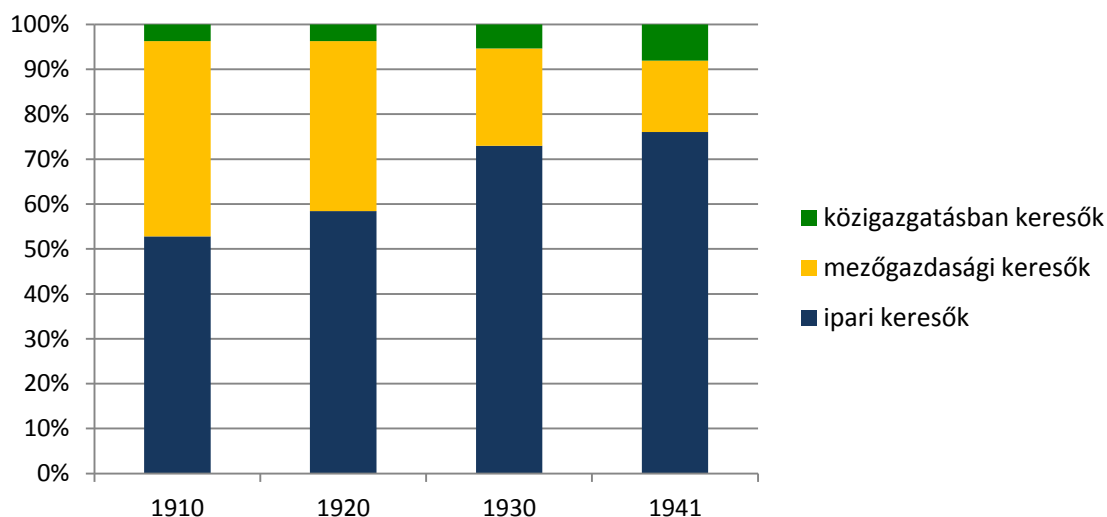
Gazdaság, a megjelenő ipar

A századforduló előtti Dunaharaszti kétséget kizáróan mezőgazdasági település, ugyanis lakosságának több mint 80%-a a mezőgazdaságból él. Ezt támasztja alá, hogy belterülete is igen kicsi, a község 5027 holdnyi területéből 4992 hold mezőgazdasági területként nyilvántartott. Dunaharaszti a XVIII. századtól kezdve jelentős számú vízimalmot birtokol, melyek közül négy olyanról tudunk, amely a századfordulón is létezett. Ezenkívül ebben az időszakban vegyes cég⁴² létesül a helyi pékekből, molnárokból, kovácsokból, bognárokból, stb. A céhszervezés és a vízimalmok előfutárai, elősegítői annak, hogy

⁴² Vegyes cég létesítésére általában akkor kerül sor, ha önállóan az egyes iparágak iparosainak létszáma nem elegendő egy cég működtetéséhez, ezért több iparág képviselője fog össze, és hoz létre egy vegyes céhet.

Dunaharaszti nem marad csupán mezőgazdasági jellegű, hanem az ipar is megvethette lábát a településen. Ezt a lehetőséget teremtik meg továbbá a nagyfokú parcellázások, amelyek lehetővé teszik az ipari foglalkozásuk beköltözését, valamint a vasútépítés is hozzájárul mindehhez, hiszen összeköti a települést Budapesttel az ingázók számára.

Foglalkoztatottak arányának megoszlása

19. ábra Dunaharaszti a foglalkoztatottak arányának megoszlása (1910-1941 között)⁴³

A gazdasági változások előszele, hogy a mezőgazdaságból élők számának jelentős csökkenését tapasztaljuk: az 1900-as évek adatai szerint még a népesség 2/3-ának (2367 főből 1499), 1910-re már csak felének (3861 főből 1575) biztosít megélhetést a primer szektor. A foglalkoztatottak arányában bekövetkezett jelentős átalakulást, melyet a fenti ábra is szemléltet, a korábban már említett nagyfokú bevándorlások eredményezték, ugyanis a betelepülők lényegében minden más ágazatban, csak nem a mezőgazdaságban dolgoztak.

1900-tól kezdve Dunaharaszti az iparból élők⁴⁴ (mind a keresők, mind az eltartottak) száma relatív többségben van a szomszédos településekhez (Alsónémedi, Taksony, Szigetszentmiklós) képest. 1920-ra már abszolút többséget is képviselik. Ugyanez a jelenség figyelhető meg az egyéb ágazatok esetében is (21. ábra). Ezek alapján kijelenthető, hogy Dunaharaszti polgárosodik, a vizsgált időszak közepére már lakosságának összetétele városi jellegű.

⁴³ KSH népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés. Korábbi adatokkal nem rendelkezem, mert foglalkozásokra bontott statisztikákat csak 1900 óta találhatunk.

⁴⁴Értelmezésem szerint minden ipar, ami nem mezőgazdaság és nem közigazgatás. Így a népszámlálási adatok közt külön kategóriaként szereplő közlekedést, bányászatot is az ipar közé soroltam.

Iparból élők Dunaharasztn					
Év	Lakosságszám	Keresők	Eltartottak	Összesen	1000főre jutó iparosok száma
1900	2367	189	266	455	192,23
1910	3859	549	1012	1561	404,51
1920	5921	1010	1442	2452	414,12

Iparból élők a szomszédos településeken					
Év	Lakosságszám	Keresők	Eltartottak	Összesen	1000főre jutó iparosok száma
1900	10344	352	691	1043	100,83
1910	11950	679	1301	1980	165,69
1920	12907	912	1508	2420	187,50

20. ábra Iparból élők Dunaharasztn és a szomszédos településeken⁴⁵

Egyéb ágazatokból élők Dunaharasztn						
Év	Kereskedelem	Közlekedés	Közigazgatás	1000főre jutó kereskedelmi foglalkoztatottak száma	1000főre jutó közlekedési foglalkoztatottak száma	1000főre jutó közigazgatási foglalkoztatottak száma
1900	48	80	72	20,28	33,80	30,42
1910	141	240	125	36,54	62,19	32,39
1920	339	427	223	57,25	72,12	37,66

Egyéb ágazatokból élők a szomszédos településeken						
Év	Kereskedelem	Közlekedés	Közigazgatás	1000főre jutó kereskedelmi foglalkoztatottak száma	1000főre jutó közlekedési foglalkoztatottak száma	1000főre jutó közigazgatási foglalkoztatottak száma
1900	182	144	166	17,59	13,92	16,05
1910	265	264	215	22,18	22,09	17,99
1920	269	418	276	20,84	32,39	21,38

21. ábra Kereskedelemből, közlekedésből és a közszolgáltatásból élők Dunaharasztn és a szomszédos településeken⁴⁶

⁴⁵KSH népszámlálási adatai alapján saját szerkesztés

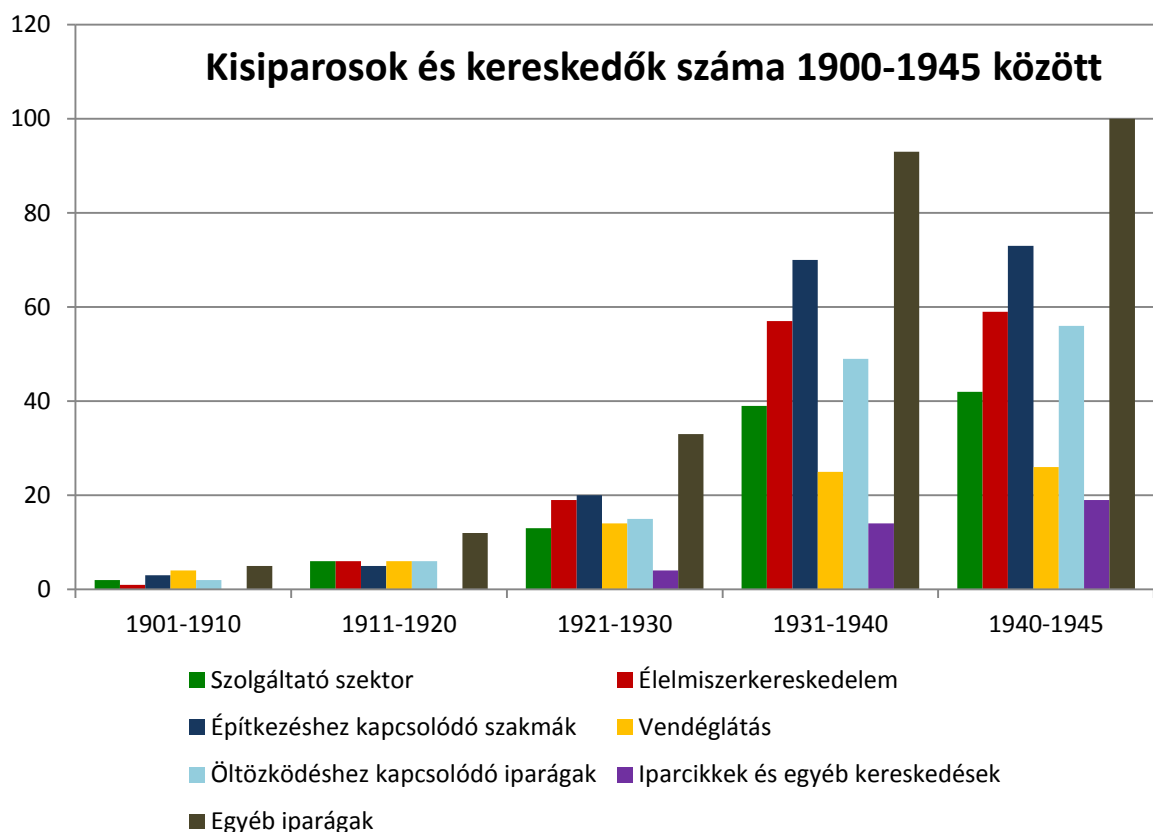
⁴⁶Dunaharaszti 50.p. alapján saját szerkesztés

Az iparból élők hirtelen megnövekedése nem azonos a település teljes mértékű gazdasági átalakulásával, ugyanis a szektorból élők jelentős része, egyes becslések szerint a fele ingázik a főváros és lakóhelye között⁴⁷. Így a statisztikai adatok ellenére az uralkodó gazdasági ág a mezőgazdaság marad. A két világháború közötti időszokról már állíthatjuk azonban, hogy az ipar és a mezőgazdaság közel azonos súlyt képvisel, azaz ekkorra már ipari-agrár községről beszélhetünk.

Dunaharaszti ipara kettős jellegű. Egyrészt a szakiparosokból, másrészt a községen kívüli eladásra termelő gyáriparból áll. Alapját a főképp helyi igények kiszolgálását végző, több mint kétszáz műhelyt fenntartó kisiparosok és kereskedők képezik. Számuk jelentős emelkedésének oka, hogy a lakosságszám folyamatos és jelentős növekedésével párhuzamosan egyre több iparcikkre, illetve szolgáltatásra keletkezik igény. Az iparosok többsége önállóan, esetleg 1-2 segédet felfogadva dolgozott. A tanoncok száma az évek folyamán emelkedett, de nem oly mértékben, hogy már nagyobb méretű vállalkozásokról beszélhessünk.

Az egyes ágazatok megoszlását tekintve (22-23. ábra) az építőiparhoz kapcsolódó szakmáknak száma kiemelkedően magas, amely a parcellázásoknak köszönhető tengernyi építkezés eredménye. Vezető ágazat továbbá az élelmiszerkereskedelem, az öltözködéshez kapcsolódó iparágak, fa-, vas- és fémipar. A vendéglátói szektor is fokozatosan növekszik, a nagyobb forgalomról a képviselőtestületi jegyzőkönyvekből is értesülhetünk, ahol folyamatosan napirendi téma a korlátlan italmérési engedélyek kiadásának kérdése. Összességében egy rendkívül heterogén, több mint 70 féle szakmát számláló kisipari-kereskedői listát találhatunk, melyen belül a szakmák egyharmada kereskedelmi, kétharmada ipari jellegű.

⁴⁷A legtöbb Dunaharaszti munkás a Weis Manfréd Művekben, a Lámpagyárban, az Erzsébeti téglagyárban, a Kőbányai Sörgyárban dolgozott.

	1900 és előtte	1901 - 1910	1911 - 1920	1921 - 1930	1931 - 1940	1940 - 1945	Nincs adat	Összesen:
Szolgáltató szektor		2	4	7	26	3		42
Élelmiszerkereskedelem		1	5	13	38	2	2	61
Építkezéshez kapcsolódó szakmák	1	2	2	15	50	3		73
Vendéglátás	1	3	2	8	11	1	1	27
Öltözködéshez kapcsolódó iparágak		2	4	9	34	7	3	59
Iparcikk és egyéb kereskedések		0	0	4	10	5		19
Egyéb iparágak	1	4	7	21	60	7		100
Összesen:	3	14	24	77	229	28	6	381

22-23. ábra Kisiparosok és kereskedők becsült száma 1900-1945 között⁴⁸

⁴⁸A fenti adatok sok esetben nem a megalakulás dátumát jelzik, hanem azt az időpontot, amikortól írásos dokumentummal rendelkezünk az üzleti tevékenységről. Az adatgyűjtés alapjául rendkívül sok forrás szolgált, melyek közül a legfontosabb az 1933-as Ipartestületi Okirat.

A község nagyléptékű fejlődése nemcsak a kisiparosokat, hanem nagyobb üzemeket, gyárakat is vonzotta magához. Megjelenésüket a településen segítette a Kt. iparfejlesztő politikája, melynek keretében példának okáért adókedvezményt biztosított, vagy ingatlanát díjmentesen átruházta. 1934-ben megszületik a gyárak és ipartelep létesítéséről szóló rendelkezés⁴⁹.

<i>Működésének ideje</i>	<i>Gyár megnevezése</i>	<i>Megjegyzés</i>
I. világháború előtt	Reszelő gyár	Létezéséről az alapításával, a számára biztosítandó kedvezményekkel foglalkozó képviselőtestületi jegyzőkönyvekből tudunk.
I. világháború előtt	Kékfestőgyár => Leimetter-féle bőrgyár	-
I. világháború előtt	Szende Géza-féle kötöttcipőgyár	-
1905 - 1929	Dunaharaszti Mészhomok Téglagyár => Cementáru gyár	Létezését a parcellázások teremtette építőanyag szükségletnek köszönheti. 1929-ben Budapestre költözik.
a két világháború között	Dunaharaszti Faipari és Fakereskedelmi Rt.	A világválságnak és a sikkasztásnak köszönhetően később átalakul a Dunaharaszti Asztalosok Termelő és Értékesítő szövetkezetévé.
a két világháború között (pontosan 1933-ig)	Mészáros-féle varrógyár ("Első Magyar Női Ruhaipari gyár")	82 főt is foglalkoztatott. 1924 - 1933 között már csak kisebb üzemként működött
a két világháború között (pontosan 1928-ig)	Vetter-féle bőrgyár	Nagyarányú beruházásokat is megvalósított: csatorna építés, ill. fenntartás, a szennyvíz elvezetése a Dunáig.
az I. vh.követően az egész korszakban	Hollósy és Társa nád, gyékény és fűztermelő gyár	17-18 szakmunkást és 100-nál is több további munkaerőt foglalkoztatott.
a két világháború között (pontosan 1940-ig)	Dunaharaszti Háziipari Gyár Kft. (Kraus-féle kosárfonógyár)	Egyes időszakokban 40-50 munkást is foglalkoztatott. Nemcsak hazánkban, de külföldön is közismert volt.
az I. vh.követően az egész korszakban	Dunaharaszti Villamosművek Rt.	Ellátta árammal nemcsak Dunaharasztit, hanem Taksonyt, egyes források szerint Alsónémedit és Szigetszentmiklóst is

24. ábra Dunaharaszti gyárjai

⁴⁹PML- V.1030.-C/a-12.kötet 42/1934.

1900-45 között a Dunaharaszti telephelyéül választó gyárak általában csupán egy-két évtizedig működtek, de ez idő alatt is nagyban hozzájárultak a község fejlődéséhez. Egyrészt az iparúzési adóval: az olyan gyárak esetében, amelyek országosan ismertek voltak, sőt esetleg külföldre is szállítottak, jelentős volt a befizetett összeg. Másrészt munkalehetőséget biztosítottak helyben: több olyan gyárról is tudunk, amelyek több mint 50 főt foglalkoztatott. Harmadrészt nagyobb beruházásokat is eszközöltek, ilyen volt például a Vetter-féle bőrgyár csatorna építése.

Anyagi infrastruktúra

Az anyagi infrastruktúra fejlesztéséről kevés információval rendelkezünk: nincsenek pontos adatok arra vonatkozólag, hogy melyik évben hány kilométer új csatorna- vagy úthálózatot adtak át, sokszor a beruházások megvalósulását, vagy pontos helyét sem tudjuk biztosan⁵⁰. A település fejlődése, rohamos növekedése megkövetelte a folyamatos fejlesztést, aminek a Kt. próbált is eleget tenni: napirendi pontként ülésein rendszeresen szerepeltek a megvalósítandó beruházások, melyek végrehajtásában a Szépítő Egyesületnek nagy szerepe volt.

Beruházások száma

25. ábra Anyagi infrastrukturális beruházások 1891-1943 között⁵¹

A legkevesebb adatunk a csatornahálózatról van, csak annyi bizonyos, hogy a nagyobb főutak csatornázása megtörtént, valamint a parcellázásoknál előírt rendezési szabályoknak köszönhetően az utak mellett kiépítésre kerültek a vízelvezető árkok. A fából készült Duna-hidakat kőhidakra cserélték. Az úthálózat korszerűsítése, azaz szilárd burkolatúvá tétele

⁵⁰ Ezt tapasztalhatjuk majd Pesterzsébet esetében is.

⁵¹ Kt. jegyzőkönyvek alapján.

(keramit, makadám utak) szintén csak a nagyobb főutak esetén teljesült. A mellékutcák elhanyagolt állapotúak, köztes megoldásként a Kt. portalanításukra öntözőkocsikat működtetett, kutakat létesített, vízgépeket, szivattyúkat vásárolt. 1929-ben alkotják meg a járdaépítési szabályrendeletet, aminek nagy része azonban csak terv maradt⁵². 1934-ben a megnövekedett forgalomra való tekintettel az utcák kiszélesítése megtörténik⁵³. 1940-től az út- és járdaépítést a költséghatékonyság és a munkanélküliség csökkentése érdekében közmunkásokkal valósítják meg. A beruházások ellenére azonban a nem anyagi infrastruktúra korszerűtlen maradt, a helyi igényeket nem elégítette ki.

Ez alól kivételt képez a közvilágítás. Az 1920-as években villanytelep épül: a Dunaharaszti Villamos-művek Rt., amely a község közvilágításáról is gondoskodott. Fokozatosan kiépül a hálózat, és szinte minden évben növekszik a felszerelt lámpák száma, valamint az éjszakai világítás időtartama is.

Év	15 wattos	25 wattos	40 wattos	60 wattos	Összesen	Forrás
1920-as évek	Nincs információk				90	-
1930	110	75	0	5	190	-
1933	125	82	5	5	217	65/933
1934	112	79	31	6	228	43/934
1934	112	82	31	6	231	72/934
1934	112	87	31	6	236	8/934
1935	63db új lámpa, és 58db 15 wattosról 25 wattosra cserélése				300	6/935
1937	Nincs információk				302	56/937
1938	Nincs információk				317	9/938
1939	Nincs információk				357	-

26. ábra A közvilágítás alakulása Dunaharasztn (1920-1939)⁵⁴

⁵² PML- V.1030.-C/a-7.kötet 24/929 sz. Kt. hat.

⁵³ PML- V.1030.-C/a-12.kötet 81/934 sz. Kt. hat.

⁵⁴ Kt. jegyzőkönyvek alapján.

Társadalmi élet

A betelepülőknek (ezen belül a pesti középosztálynak) köszönhetően a városi polgári életre jellemező intézmények jelennek meg a településen: egyesületek, klubok, pártok helyi szervezetei, színházak, mozi.

Az egyesületek a legkülönbözőbb céllal jöttek létre (27. ábra), melyeknek köszönhető, hogy Dunaharaszti élénk, pezsgő társadalmi élet folyt. Színi előadások, bálók, koncertek keretében biztosították a kulturális szórakozást, lehetőséget teremtettek a közművelődésre, önképzésre, segítették a rászorulókat, megjelent a sport és a politikai élet is. Ezek a jellemzők pedig egy polgárosodás útján előrehaladt kisvárosi és helyi társadalomnak sajátjai.

<i>Működésének kezdete</i>	<i>Közösségi szervezet megnevezése</i>	<i>Megjegyzés</i>
1894.	Dunaharaszti Szépítő Egyesület	-
1897.	Haraszti Nyaralótelepek Egyesülete	-
1900-1910.	Haraszti Casinó	Magas tagdíja volt, amely szelektáló jellegűvel a jobb módú üdőzőket várta tagja közé.
1900-1910.	Park-Sanatorium	-
1905.	Önkéntes Tűzoltó Testület	-
1908.	Csepel-szigeti vadásztársaság	Az elnevezés megtévesztő, ugyanis a társaság dunaharaszti központú volt.
1911.	Dunaharaszti Vívó Klub	-
1911.	Rákóczi-ligeti (később Dunaharaszti Ligeti) Polgári Dalkör	Rengeteg zenei rendezvényt, hölgyestélyt rendezett, utóbbin 100-200 hölgy vett részt.
1911.	Haraszti Úszó Egyesület	Úszó, vízipóló és tenisz szakosztálya működött.
1912.	Dunaharaszti Park Klub	-
1918.	Magyar Szociáldemokrata Párt helyi pártkörének nyilvántartásba vétele	-

1919.	Dunaharaszti Önképzőkör	Könyvtárt tart fenn, ismeretterjesztő előadásokat, felolvasásokat tart, estélyeket, mulatságokat rendez, kirándulásokat vezet, dalárdát szervez, néha hangversenyt ad, a sport néhány ágát kultiválja.
1919.	Dunaharaszti Társaskör	-
1919.	Általános Ipartestület	A helyi iparosok szervezete.
1919.	Dunaharaszti Munkás Testedző Kör (DMTK)	Még ma is működő szervezet. Két testnevelési szakosztálya: futball atlétika.
1919. követően	Hadirokkantak, Hadiárvák és Hadiözvegyek Nemzeti Szövetségének (HADRÖA) Dunaharaszti csoportja	-
1920.	Dunaharaszti Keresztény Olvasókör	-
1920.	Temetkezési Egylet	-
1920-as évek eleje	Petőfi Sándor Önképzőkör	Célul szépirodalmi és ismeretterjesztő művek tanulmányozását, az ismeretek gyarapítását, az előadásbeli és fogalmazási készség javítását, a bátor fellépésre szoktatást, az ítélőképesség fejlesztését és a jótékonykodást tűzték ki. Felolvasások, előadások, szavaltatok, zeneszámok, könyvismertetések, részt vállaltak a különböző ünnepélyek szervezésében.
1920-as évek eleje	Zrínyi Ilona Önképzőkör	
1924.	Ifjúsági Vöröskereszt Egylet	Polgári iskola diákjai által végzett hasznos gyakorlati munka is része volt.
1925.	Dunaharaszti Nemzeti Casino	Lapok járatása, kézikönyvtár működtetése, felolvasások, zene- és táncestélyek és egyéb társas multságok rendezése volt feladata. Közel 130 fő volt tagja.
1925.	Levente Egyesület	-
1927.	Keresztény Polgári Kör	Saját szimfonikus zenekara volt, valamint Papp Géza vezetésével működvelő gárda működött, akik színelőadásokat, kabarékat, táncmultságokat (pl.: Katalin-bált) rendeztek. Több száz kötetes könyvtárral rendelkezett.
1931	Kossuth Lajos Cserkészcsapat	-
1932.	Magyar Vöröskereszt Egylet helyi fiókja	-
1932.	Nemzeti Egység Pártjának Dunaharaszti helyi szervezete	-
1932.	Dunaharaszti Atlétikai Club (DAC)	-

1932.	Dunaharaszti Törekvés Sport Egyesület	Elsősorban az Alsó-falusi németek csapata volt.
1932.	Dunaharaszti Sakk Kör	A Rákóczi ligeti és a Petőfi telepi Keresztény Polgári Kör sakkosztályaiból alakult.
1933-ban már biztosan létezik	Tomori Pál Cserkészcsapat	-
1934.	Országos Stefánia Szövetség dunaharaszti fiókja	Any- és csecsemővédelmi munkát végzett.
1934.	Frontharcos Szövetség	-
1935.	Rákóczi Szövetség	Közművelődési tevékenység, 96 tag.
1935.	Magyarországi Keresztény Szociális Vasutasok Országos Gazdasági Egyesületének helyi csoportja	Érdekvédelmi tevékenységet folytató szerv. Megjelenését indoka, hogy a községben ekkor már 300-350 vasutas család élt.

27. ábra Dunaharaszti Egyesületei (1900-1945)

A kulturális életben fontos szerep jutott a vendéglőknek, amik az egyesületek törzshelyeként, tevékenységük színtereként szolgáltak. Színházépület híján a Szántó vendéglőben létesítettek bál- és színháztermet, ahol a Rákóczi dalárda és vándorszíntársulatok játszottak alkalmanként. A településen mozi is létesült 1918-ban, 178 férőhellyel, egy vetítőgéppel és egy zongorával rendelkezett. Az 1920-as években működő „Erzsébet Mozgó” nevű mozgókép-színház heti egy előadásán Dunaharaszti lakossága már 450 férőhelyet tölthetett meg. Három helyi újságról is tudunk: Dunaharaszti Önképzőkör (1921), Dunaharaszti és környéke (1927), Magyar Dunavidék (1931).

Oktatás

A kulturális fejlődésben a legnagyobb előrelépést az oktatás kiszélesedése jelentette, melynek elindítója egyrészt a 6-12 éves korig tankötelezettség bevezetése volt. Ennél is fontosabb a lakossági igény megjelenése, amely a társadalmi összetétel megváltozásából ered, ugyanis az iparos/tisztviselő/kereskedő szülők általában magasabb iskolát követelnek meg gyermekeiktől, mint a mezőgazdaságból élők.

<i>Működésének kezdete</i>	<i>Iskola megnevezése</i>	<i>Megjegyzés</i>
1882.	Római katolikus elemi fiúiskola	-
két világháború között	Állami elemi lányiskola	-
1897.	Mezőgazdasági ismétlő iskola	Nem önálló intézmény, a fiúiskolához kapcsolódik. Felsőbb rendelkezés szerint olyan településeken kell létrehozni, ahol a lakosság döntően mezőgazdasági foglalkozású. Az elemi iskolát elvégző (12-14 éves) gyermekeket nevel, akik várhatóan majd a mezőgazdaságban találnak megélhetést, részben alapismeretekre (írás, olvasás, számolás), másrészt gazdálkodási ismeretekre.
két világháború között	"Héber" iskola	Az izraelita valású gyermekek számára vallási ismereteket, a héber írásra, héber nyelvű szöveg olvasására.
1912.	Rákóczi ligeti állami elemi fiú és leányiskola	A település legnagyobb elemi iskolája.
1920.	Állami polgári fiú- és leányiskola	Felkérték a környező községeket (elsősorban Taksony, Szigetszentmiklós és Tököl iskoláit), hogy az iskola megnyitása érdekében segítség elő tanulóik jelentkezését.
1925.	Iparostanonc iskola	Alapítását a községi iparosság kezdeményezte mondván, hogy "a községben 50-nél is több iparos tanonc van, azoknak megfelelő oktatása céljából" szükséges létesíteni az iskolát. (225/921 határozat alapján)

28. ábra Dunaharaszti iskolái a vizsgált korszakban

Ahogy láthatjuk a település az alapfokú oktatást meghaladó két középiskolával is rendelkezett: az iparostanonc iskola, illetve a polgári fiú- és leányiskola, amelyek a szomszédos településeken lakó tanulókat is fogadták. Ennek köszönhetően Dunaharasztnak oktatási vonzáskörzete alakult ki, a környéken iskolaközponti szerepet töltött be.

Pesterzsébet

Az a Pesterzsébet, amelyet ma ismerünk szinte a homokbuckákból nőtt ki magát. Egyike a főváros körül a semmiből létrejövő, majd gombamód növekvő városoknak. Az 1860-as években Soroksár részeként Gubacs pusztá területén két telep jött létre parcellázással: az egyik Erzsébetfalva, amely nevét I. Ferenc József feleségének, Erzsébet királynénak tiszteletére kapta, a másik Kossuthfalva lett Kossuth Lajos után. A két telep 1897-ben szakadt el Soroksártól, és önálló községgé alakult Erzsébetfalva néven⁵⁵.

Év	Változás	Jogforrás
1897. ápr. 13.	Erzsébetfalva és Kossuthfalva elszakad Soroksártól, Erzsébetfalva néven új község jön létre.	985/1897 V. sz. Belügymin. Rendelet
1919.	A Tanácsköztársaság idején Leninváros nevet kap.	-
1923.	Erzsébetfalva rendezett tanácsú várossá alakul, és felveszi 1924-től a Pesterzsébet nevet feloldva ezzel a név és a rang közötti ellentétet.	164 493/1923 IV. sz. Belügymin. Rendelet
1932.	A helyi plébános és a veszprémi püspök együttes kezdeményezésére neve Pestszenterzsébet lesz.	-

29. ábra Pesterzsébet életének fontos eseményei

Parcellázás

Gubacs pusztát a XVIII. században a gödöllői uradalomhoz csatolták, így került a Grassalkovich család birtokába. Majd az 1840-es években vásárolja meg a Sina család az egész területet, ám mivel a homokos pusztaság nem kecsegtetett nagy haszonnal, megváltak tőle egy brüsszeli bank javára⁵⁶, a terület felparcellázását ennek a banknak a jogutódja⁵⁷ kezdte meg 1868-ban. Az árverésen a bank 5-8-10-12 holdas területeket kínált megvásárlásra, melyek közül szinte valamennyi el is kelt. Ekkor még két fejlődési út állt nyitva a település előtt: az új telektulajdonosok egy része Duna-parti nyaralótelep kialakításában gondolkodott. Másik részük a minél gyorsabb pénzhez jutás érdekében kisebb

⁵⁵ Ennek köszönhetően a vizsgált időszak Pesterzsébet esetében 1900-1945 közötti időszakra csökken.

⁵⁶ Banque de Credit Foncier et Industriel

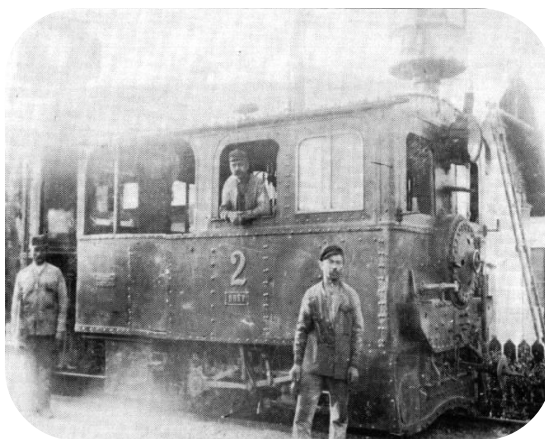
⁵⁷ A jogutód a londoni székhelyű General Company for the promition of Land Credit volt.

telkekre hasította fel birtokát a kispénzű munkásokat célozva meg ezzel. A két lehetőség közül a második valósult meg, ugyanis a pesti gyárak közelsége és a fővároshoz képest jelentősen olcsóbb telekárak miatt munkástelep jött létre. Hitel Márton és Suda János indították el ezt a parcellázási folyamatot, sikerükön fellelkesülve egymást követték az újabb rendszertelen parcellázások, amely eredményeként a természeti viszonyokhoz kényszeredetten alkalmazkodva össze-vissza épültek a házak. Semmiféle városrendezési elv nem érvényesült.

Közlekedés

Ahhoz, hogy Erzsébetfalva bekapcsolódhasson a főváros XIX. század végén kibontakozó ipari, társadalmi fejlődésének vérkeringésébe szükség volt a közlekedés kiépítésére. Első lépés ennek megvalósítására a település mellett húzódó Budapest – Kelebia vasútvonalon 1881-ben erzsébetfalvai megállóhelyet létesítettek, 1917-ben épült fel a MÁV-állomás épülete. Ezzel kezdetben megoldódott az állandó közlekedés biztosítása.

Nem sokkal a vasútvonal kiépítését követően, 1882-ben született meg a döntés a Budapest Közvágóhíd–Erzsébetfalva–Soroksár HÉV-vonal létrehozásáról. Erzsébetfalváig terjedő szakaszát építették ki először a mai Soroksári úttal párhuzamosan, melyen 1887. augusztus 7-én indult meg a közlekedés. Az első szerelvények még gőzmozdonyral közlekedtek, 1900-tól már villamosított üzemmel működött, azonban a ritkán közlekedő HÉV nem elégítette ki a közlekedési igényeket, más alternatívát is kellett keresni.

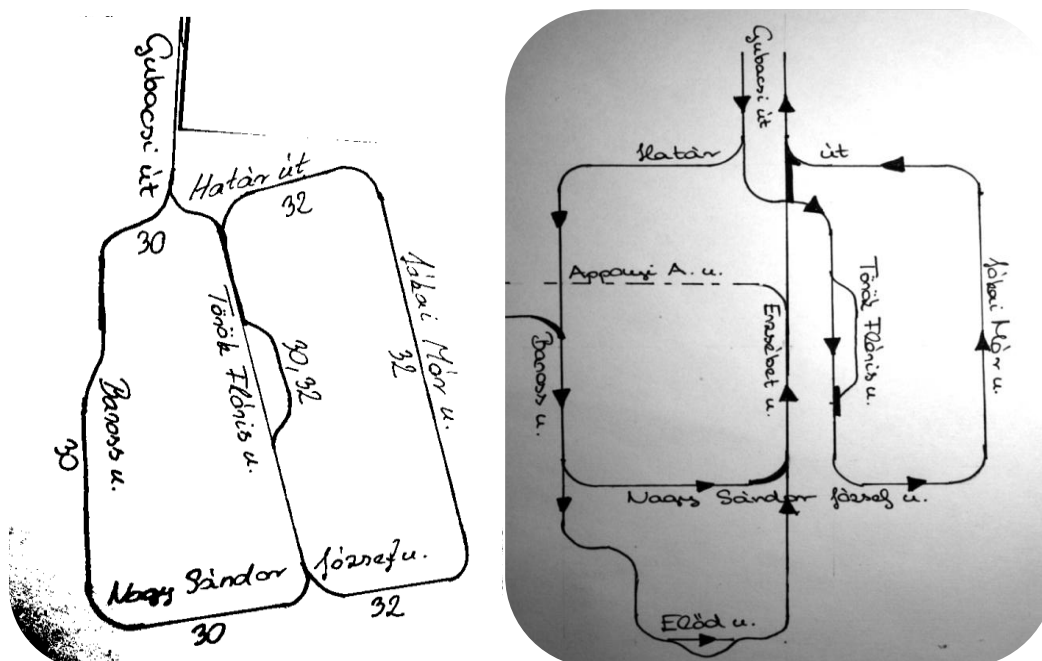
„Erzsébetfalva” mozdony a századforduló után⁵⁸

⁵⁸ <http://villamosok.hu/bhev/jarmuvek/goz/bhev2.jpg>

Számos villamos járatot tudhatott magáénak Pesterzsébet, ezek a vonalak többsége elég rövid ideig létezett a kilométerszámba eszközölt változásoknak köszönhetően. Az első villamos 1905-ben indult, mikor a Mester utca- Sertésvágóhíd vonalat a Budapest Villamos Vasúti Vállalat meghosszabbította Erzsébetfalváig. A 30-as villamos egy vágánnyal futotta be a Határ út - Nagy Sándor József u. – Török Flóris utcát, hurkot téve a településen. 1909-ben újabb hurok, a 32-es villamos vonala létesült: a Határ út-Baross u.- Török Flóris.

A versenytárs, a BHÉV⁵⁹ nem nézte tétlenül, egy HÉV szárnyvonalat indított, melyet később, 1914-ben meghosszabbítottak (lásd lentebb)⁶⁰. 1938-ban az átszervezéseknek köszönhetően a pacsirtatelepi hurokból Csepelre is indítanak járatokat, napi tizenegyet. A Közvágóhíd Pacsirtatelepi vonal helyett megindult a 31-es villamos a Gubacsi úton. 1940-ben a 30-as, és a 32-es villamos közös szakaszát megszüntetik, valamint menetirányuk megfordult.

A villamosok bár rendszeres változtatásokkal, de folyamatosan közlekedtek. Ennek köszönhetően többszörösen is biztosított volt a főváros és a település összeköttetése, azonban ez sem elégítette ki a helyi igényeket: többször kérvényezi a Kt. járat indítását Kispest és Pesterzsébet között, azonban erre a vizsgált időszakban nem kerül sor.

Pesterzsébet villamos vonalai a századforduló elején⁶¹

⁵⁹ A BKVT leányvállalata

⁶⁰ 1944. dec. 25-én a BHÉV vonalain megszűnt a forgalom.

⁶¹ Saját szerkesztés

Jelmagyarázat

 : 30-as és a 32-es villamos vonala

 : HÉV „kishurok”

 : HÉV meghosszabbított szakasz

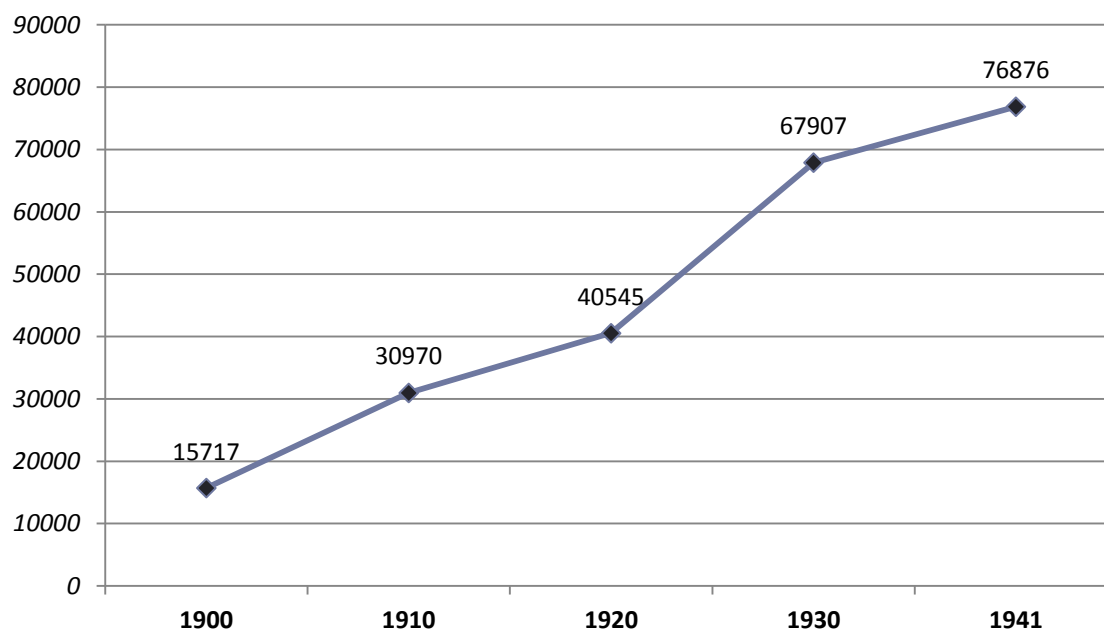
Pesterzsébet villamos vonalai egy 1925-ös térképen⁶²

Demográfia

Gubacs puszta lakossága egy útleírás szerint a XIX. század végén 223 főt számlált, láthatjuk, hogy mintegy fél évszázad alatt a terület népessége több mint 300 szorosára növekedett. 1900-10 között a népesség megduplázódik (97%-kal nő), majd a következő évtizedben harmadával nő. A település vonzerejét földrajzi helyzete, azaz Budapest közelsége jelenti. A fővárosban mesterségesen magasán tartott lakásáraknak köszönhetően a város peremén alakulnak ki munkástelepek, továbbá a nagy helyigényű gyárak is határain kívül kénytelenek már megtelepedni.

⁶² Saját szerkesztés

Népességszám alakulása (1900-1941)

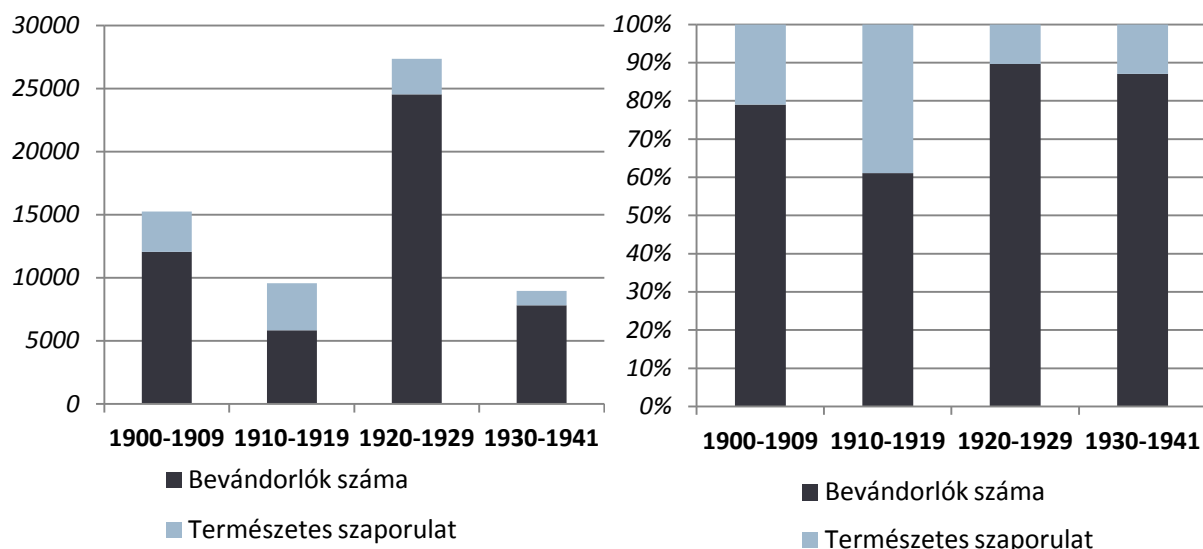

30. ábra Népességszám alakulása Pesterzsébeten (1900-1941)

Lakosságszám tekintetében egyike az ország legdinamikusabban növekvő területeinek. A többezres lakosságszám emelkedés jelentős része a pozitív bevándorlási egyenlegből ered (31. ábra). A növekedés folyamatos, de nem egyenletes: meredekebb és lankásabb szakaszok váltják egymást. Utóbbi magyarázható a világháborúk időszakaival, gazdasági válságokkal, amelyek súlyos veszteségeket okoztak: a főváros és Csepel közelségének köszönhetően a település is bombázások érték, az éhezés és a járványok is sok áldozatot szedtek. Az 1920-30 közötti megugrás egyrészt a '20-as évek második felében mutatkozó gazdasági fellendülésnek, új gyáralapításoknak, másrészt a Trianont követő, elsődlegesen a főváros és környékét célzó bevándorlási hullámnak⁶³ köszönhető.

⁶³ Az 1930-as népszámlálási adatok szerint 11,8%-a népességének az elcsatolt területekről származott.

Természetes szaporulat és a bevándorlók egymáshoz viszonyított aránya

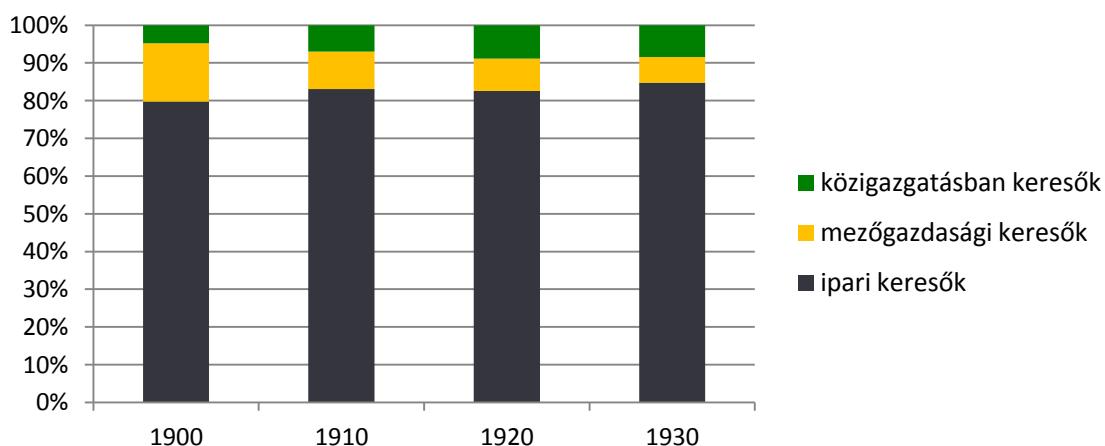

31. ábra Pesterzsébet természetes szaporulatának és bevándorlóinak egymáshoz viszonyított aránya (1900-1941)

Társadalmi összetétel

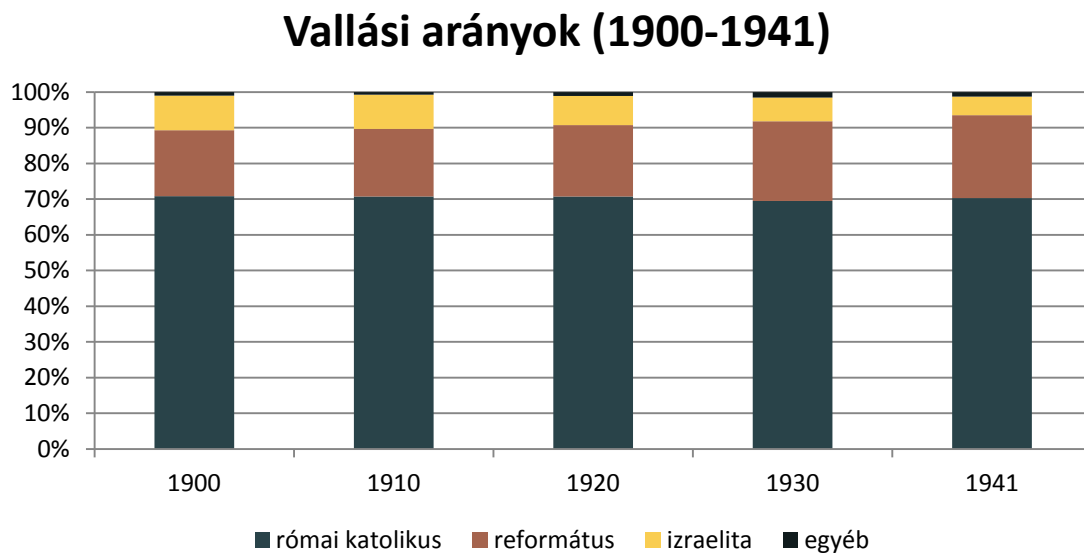
Pesterzsébet megalakulásától kezdve munkástelepülés, mivel területén az egész korszakot tekintve a legnagyobb társadalmi réteget a többségében magyar anyanyelvű, katolikus munkásosztály alkotja. Az ipari keresők aránya végig 80-85% között mozog. Jelentős a szekunder szektorból élők közül a kisiparosok, kereskedők súlya is, de kezdeti vezető többségüket a gyári munkások veszik át. (Lásd bővebben Gazdaság című fejezet.)

Foglalkoztatottak arányának megoszlása

32. ábra Pesterzsébeten a foglalkoztatottak arányának megoszlása (1910-1941 között)

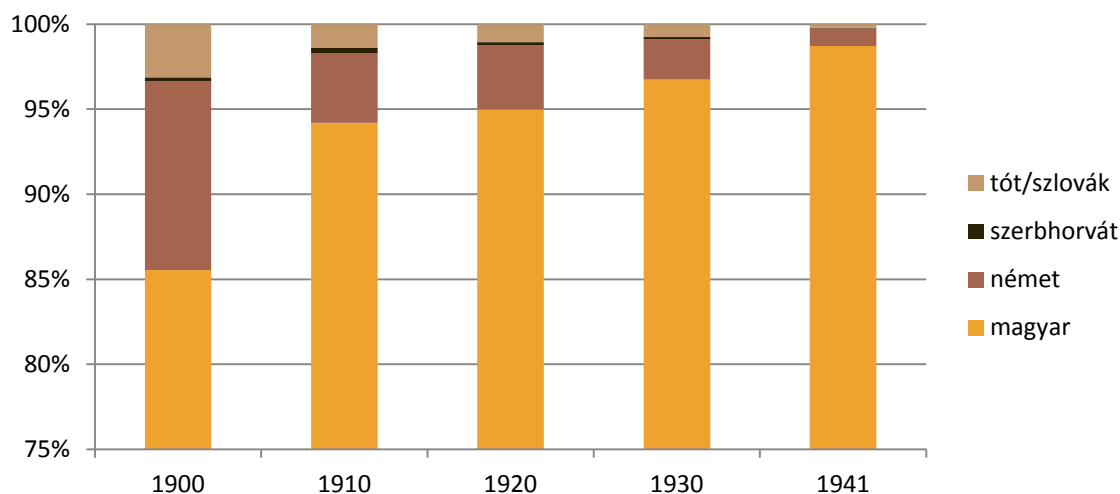
Itt telepednek le a proletár sorban élő lakosság legnépesebb rétegei: a rosszul fizetett közalkalmazottak, vasutasok, postások, kalauzok, stb. A mezőgazdaságból élők száma a korszakban 15,4%-ról 6,7%-ra morzsolódik. Vékony réteget képvisel továbbá az értelmiség is, többségében orvosok, ügyvédek, gyógyszerészek. Hiányzik a nagybirtokos, nagytőkés osztály, a tőkés társadalmat egyedül a kis- és középtőkések: telekspekulánsok és a helyi pénzintézetek vezetői képviselik. A közigazgatásban dolgozók létszáma növekedett az évek alatt (4,79%-ról 8,4%-ra). Ennek oka, hogy egyrészt a nagyobb településsel több adminisztratív teher jár, másrészt a városi jogállással emelkedett a feladatok száma, valamint új szervek (pl. 1912-ben a járásbíróság) kerültek felállításra.

33. ábra Vallási arányok Pesterzsébeten (1900-1941)

Az egész korszakot tekintve a vallási arányok állandónak tekinthetők: a többség (~70%) katolikus vallású, 20-25% között mozog a református egyház híveinek száma. Ezek a felekezetek templomait találhatjuk a településen, számuk a lakosságszám növekedésével, új telepek létrejöttével párhuzamosan növekedik. Az izraelita vallásúak többsége kereskedelemről él, arányuk fokozatosan csökken.

Anyanyelvi arányok (1900-1941)

34. ábra Anyanyelvi arányok Pesterzsébeten (1900-1941)

Az első betelepülők jelentős része külföldi, főképp német anyanyelvű, melynek oka, hogy az ipari forradalom kibontakozásában szükséges magasan kvalifikált szakmunkások csak külföldön álltak rendelkezésre. 1900-ig áramlanak az országba, ugyanis ettől kezdve határainkon belül is tudtuk biztosítani a szakmunkás utánpótlást. Ezt támasztja alá a fenti ábra is, ahol láthatjuk, hogy az idegen ajkúak aránya folyamatosan csökken, 1900-hoz képest 11%-ról 1%-ra esik vissza.

Gazdaság

A korszak kezdetén meginduló erős ütemű iparfejlődés jelentős hányada a fővárosra és környékére koncentrálódott. A gyáripar kibontakozásának alapjait teremtették meg az egymás után születő ipartámogató törvények, melyek több évnyi adó- és illetékmentességet biztosítottak. Ezek a gazdasági tényezők nagyba meggyorsították Erzsébetfalva fejlődését.

Az ipari keresők számát és arányát tekintve Pesterzsébeten kezdettől fogva a munkások voltak többségben az iparosokhoz, kereskedőkhöz képest. Kétharmaduk azonban nem a helyi üzemekben dolgozott⁶⁴, ugyanis a helyi ipar az I. világháborúig kisipari jellegű volt. Az 1900-as években működő 1018 üzemből 863 (84,7%) volt kisiparos üzem⁶⁵, azaz a kis- és középüzemek voltak többségben. Néhány élelmiszeripari cég kivételével nem

⁶⁴ A legtöbb munkás a Soroksári úti Fegyver- és Gépgyárban, illetve a Csepeli Weis Manfréd üzemben dolgozott.

⁶⁵ Dr. Sallay Gézáné: Pesterzsébet története (1867-1944). IN: Dr. Lakatos Ernő, Lukács Mátyás, Dr. Nagy Ernő, Sütő Anna (szerk.): Pesterzsébet, Soroksár (Budapest XX. kerületének múltja és jelene); Budapest XX. kerületi Tanács, Budapest 1972. pp.: 124-180 (továbbiakban: Pesterzsébet) 149.p.

telepedtek meg nagykereskedelmi központok. Jellemét tekintve olyan iparos szakmákat találhatunk, melyek elsősorban a lakosság többségének, azaz a munkások igényeinek kielégítésére állított elő terméket, szolgáltatást. A népesség rohamos növekedésével párhuzamosan egyre több kisiparos, kiskereskedő jelent meg, gombamód szaporodtak a kocsmák, vendéglők Erzsébetfalván. 1988-ban alakult meg az Erzsébet-Kossuthfalvi ipartestület, mely több száz tagot számlált, és több mint húsz önálló szakosztályt működtetett. 1903-ban jött létre a Kereskedők Egyesülete.

Év	Iparosok száma	Kereskedők száma	Iparosok aránya az iparból keresők összlétszámához viszonyítva	Kereskedők aránya az iparból keresők összlétszámához viszonyítva
1900	427	nincs adat	12,05%	nincs adat
1910	900	nincs adat	11,80%	nincs adat
1920	1655	2216	15,75%	21,09%

35. ábra Iparosok és kereskedők száma és aránya (1900-1920)⁶⁶

Az 1900-as évek gyáralapításainak köszönhetően fokozódik a település nagyipari jellege: a korábbi 297 fő nagyipari munkás száma közel ötszörösére növekedett (1441 fő). Ezzel erősödik a helyi ipar, ugyanis az erzsébeti ipari foglalkozásúak már majd fele helyben dolgozik.

Helyben dolgozó				
Év	Önálló iparos	Kisipari munkás	Nagyipari munkás	Összesen
1900	427	500	297	1224
1910	900	1265	1441	3606

Helyben dolgozók aránya az össz ipari keresőkhöz viszonyítva				
Év	Önálló iparos	Kisipari munkás	Nagyipari munkás	Összesen
1900	12,05%	14,10%	8,38%	34,53%
1910	11,80%	16,59%	18,90%	47,30%

36. ábra Helyben dolgozók száma és aránya 1900-ban és 1910-ben⁶⁷

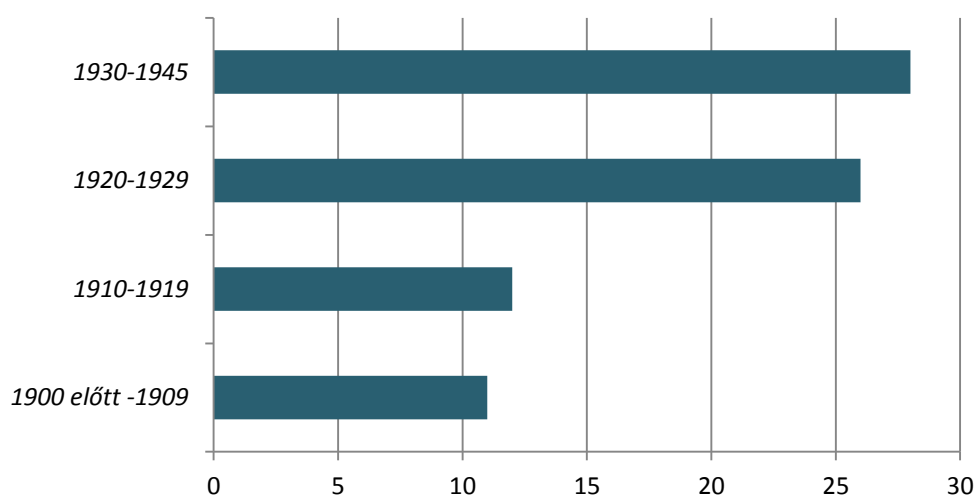
⁶⁶ Pesterzsébet 155 és 182.p.

⁶⁷ Pesterzsébet 182. p.

	Foglalkoztatottak száma		Bázis évhez képest %-os változás
	1910	1920	
Reszelő- és szerszámgépgyár	100	50	-50%
Téglagyár	251	89	-64,50%
Szalaggyár	46	21	-54,30%
Juta- és kenderfonógyár	578	550	-4,84%
Aszfalt-, Kátrány- és vegyigyár	89	29	-67,40%

37. ábra Foglalkoztatottak számának alakulása 1910-ben és 1920-ban⁶⁸

Ahogy a fenti táblázat is mutatja az I. világháború negatívan érintette a település gazdaságát, a gyárak kénytelenek voltak elbocsátani dolgozóikat, néhol a foglalkoztatottak számának több mint felével csökkent a munkások száma. 1920-as évekre a termelés visszaáll a békeidők szintjére, de a növekedés fejlődés üteme meg sem közelíti a fővárosét. A meglévő üzemek sem bővülnek számottevően.

38. ábra Pesterzsébeti gyárak számának alakulása 1945-ig

A '20-as évek második felében meginduló gazdasági fellendülés lehetővé tette, hogy Budapest és környékének ipara jelentős mértékben fejlődjön. Pesterzsébet az új gyáralapításoknak köszönhetően textílipari jelleget ölt, növekszik a helyben dolgozó

⁶⁸ Pesterzsébet 156p.

munkaerő száma is. A növekedésnek gátat vet az 1929-es világválság, az üzemek 30-40%-kal csökkentik kapacitásukat. 1945-ig számottevő változás, új gyáralapítások már nem történnek.

<i>Működésének kezdete</i>	<i>Gyár megnevezése</i>	<i>Működésének kezdete</i>	<i>Gyár megnevezése</i>
1860-as évek	Drasche-féle Gubacsi téglagyár	1920-as évek	Perlesz Harisnyagyár
1890	Emmerling-féle tűzijáték- és papírárugyár	1920-as évek	Budapesti Kréta és vegyészeti gyár
1892	Szappangyár	1920-as évek	Szegő-féle Bőrgyár
1891	Stein és Rosenstraus-féle gyufagyár	1922	Perlesz Harisnyagyár
1893	Posnansky és Sterlitz-féle kátránygyár	1922	Hazai Fésűfonó- és Szövőgyár Rt.
1900-ban már biztosan létezett	Ábelesz és Perlesz Kötőszövőgyár	1922	Wagner Vince Egyesült Lakkgyár Rt.
1900	Fémárugyár Rt	1923	Mechanikai Szövőgyár erzsébeti vigogne- szövődéje
1902	Heinrich- és Hauer –féle Szalagszövőgyár	1924	Magyar Vasfonalgyár Rt.
1904-1905	Kender- és Jutagyár	1924	Haas Zoltán Kötőszövőgyár
1907	Reszelő- és szerszámgépgyár	1925	Peternell és Kulhanek Vasöntöde Üzem
1909	Óragyár	1929	Papír- és Nyersfedéllemezugyár Rt.
első világháború előtt	Peringer-öntöde, Pernell-öntöde, majd a vh. előtt eladták az öntödéjüket a Győrffy-Wolf Fémárugyár Rt.-nek	1932	Hazai Kötőszövőipar
1920-as évek	Unió Textilművek	1937	Galvanokémia Rt.
1920-as évek	Kötöttárugyár		

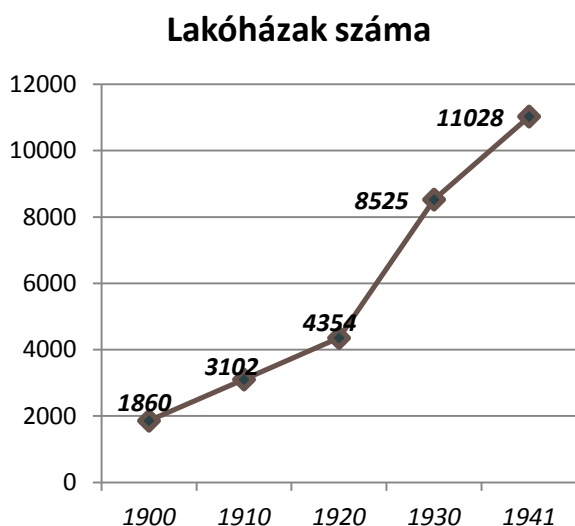
39. ábra Pesterzsébet gyárai

Fontos kiemelni, hogy Pesterzsébetnek 1907 óta volt vásártartási joga. Kezdetben három piac működött, 1925-re megépült a vásárcsarnok is. A pesti közönség is idejárt

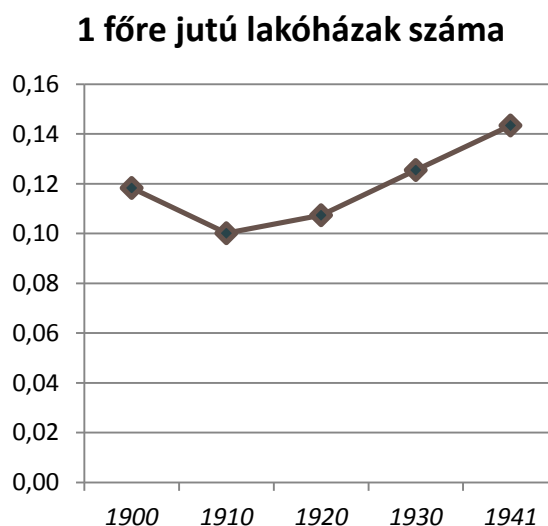
vásárolni a fővárost körülvevő körzetvámnak köszönhetően⁶⁹. Vásárnapokon a ferencvárosiaknak megérte tehát kivillamosozni az erzsébeti piac jóval alacsonyabb árai miatt. Ez a jelenség is utal a település és a főváros egyre inkább összefonódó életére.

Házak

A főváros magas áraihoz képest olcsóbb lakbéréknek, telekáraknak köszönhetően rohamosan növekszik az épületállomány. Annak ellenére, hogy folyamatos a házak számának emelkedése (1900-10 között: 66,7%-os, 1910-20 között: 40,3%, 1920-30 között megduplázódik), lakáshiány keletkezik, ugyanis az építkezések nem tudnak lépést tartani a népességszám növekedési tendenciájával. Körülbelül 8-10 főre jut egy ház, amely jelzi az ott lakók társadalmi helyzetét: szegény, több gyermekes munkáscsaládok.

40. ábra A lakóházak száma

41. ábra Az 1 főre jutó lakóházak száma

Az 1910-es évekre a lakáskereslet megnövelte az árakat: egy évi lakbér 200-300 korona, amely ekkor egy munkás évi fizetésének 30-50%-át tette ki.⁷⁰ Munkáslakások építésére lett volna szükség, azonban ilyen jellegű, nagyobb beruházásra nem került sor. A helyzet odáig fajult, hogy az 1920-as években létrejött a munkanélküliek, kilakoltatott munkáscsaládok menedéke: a Hangyatelep. Több mint 500 család, kb. 3000-4000 ember élt

⁶⁹ Budapest középkori kiváltsága volt, hogy a területére bevitt kereskedelmi mértéket öltő árukat megvámoltassa.

⁷⁰ Pesterzsébet 144.p.

sárból, bádogból, hulladékból emelt lakásokban, hatalmas nyomorban. Többszöri próbálkozás után sikerült 1934-ben felszámolni a telepet. A lakásínség azonban megoldatlan marad, enyhítésére gyenge próbálkozások történtek: 1920-as években katonai barakkokat alakítanak át szükséglakóteleppé, de ezek roskadozó, omladozó épületek voltak. Valamennyi munkáslakás épül (1926-ban 50, 1939-ben 31 munkáscsalád jut lakáshoz), de messze nem oly mértékben, mint amit a szükség megkívánna.

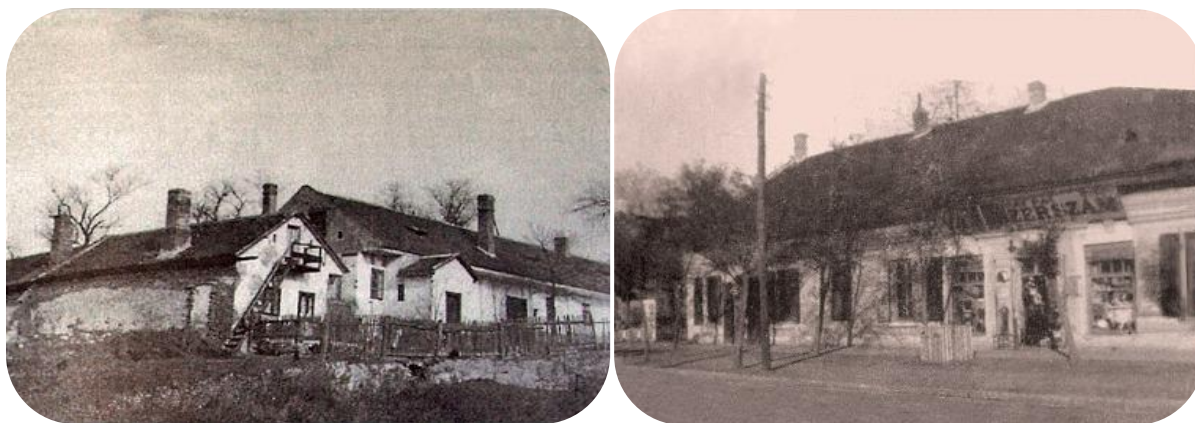

Élet a hangyatelepen⁷¹

A lakóházak, a polgárok elenyésző számú villáit leszámítva, többnyire egyemeletesek, falusias jellegűek. Az utcakép egy szóval a rendszertelenséggel jellemezhető a kezdeti természeti viszonyokhoz alkalmazkodó kacskaringós utcák, az eltérő magasságú és stílusú épületeknek köszönhetően. A házak több mint 90%-a már építőanyagát tekintve korszerű, többnyire teljes mértékben kő- vagy téglafalazatú. Ennek ellenére Pesterzsébet épületállománya a vizsgált időszakban meglehetősen negatív képet mutat. A legtöbb ház bontott anyagból, szakszerűtlenül megépített. Bár a szigetelés építésügyi előírás, a spórolás vagy a hozzáértés hiánya miatt sokszor elmaradt, ennek köszönhetően a lakásállomány nagy része vizes, egészségtelen. A házak többnyire nem rendelkeznek pincével (1930-ban alápincézett: 1,1%, részben alápincézett: 21%)⁷², ami miatt a háborús bombázások sokkal több emberéletet követeltek.

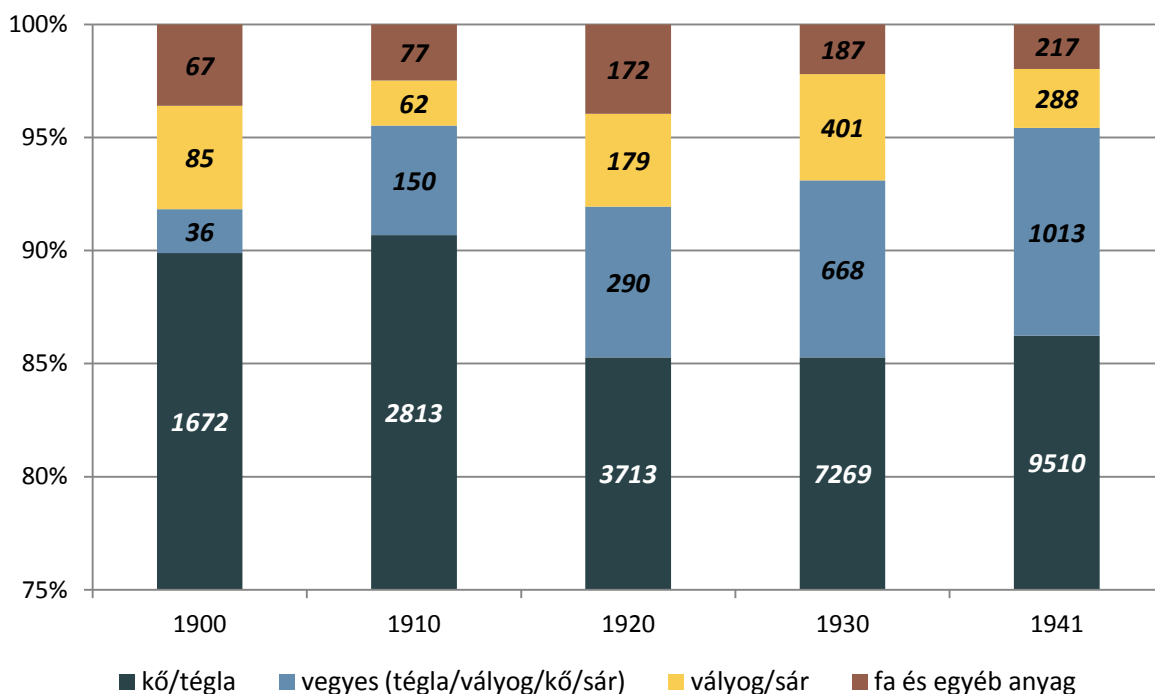
⁷¹ <http://fal-art.blogspot.hu/2011/08/pesterzsabet-regi-photografiak-15.html> A többi kép is erről a weboldalról származik, így külön hivatkozásokra nem kerül sor.

⁷² Pesterzsébet 152. p.

Pesterzsébeti munkásházak a századforduló elején

Lakóházak építőanyaga

42. ábra Pesterzsébeti lakóházak építőanyaga (1900-1941)

Kezdetben nincs a házakban világítás, csatorna, megfelelő ivóvíz, utóbbira az egészségtelen ivóvízű településen nagy szükség lett volna. 1930-ra a lakások mindössze 1,4%-ának volt fürdőszobája, amely a Pest környéki településeik adataihoz viszonyítva a legrosszabb. A közműellátottság tekintetében egyedül a villanyvezetékekkel ellátott lakások száma kielégítő.

	vízvezetékekkel ellátott lakások	villanyvezetékekkel ellátott lakások	árnyékszékkel ellátott lakások
1930	14,90%	50,30%	12,60%
1941	27%	92%	16,90%

43. ábra Pesterzsébeti házak közműellátottsága 1930 és 1941-ben

Anyagi infrastruktúra

Az anyagi infrastruktúra fejlettsége az egész korszakban elkeserítő. Tipikusan az a helyzet állt elő, amikor a település rohamos növekedésével az infrastruktúra-fejlesztés nem tudja felvenni a versenyt. Ebben a majd ötven évben a szükséges beruházások egytizede sem valósul meg, ennek oka lehet a település ingatag pénzügyi helyzete, a gyakori közigazgatási sikkasztások, az 1929-es nagy gazdasági világválság és a háborúk, melyek kezdetén azonnal befagyasztottak minden kiadást. Csak az elodázhatatlan fejlesztések valósulnak meg, és azok is nagyrészt külföldről felvett kölcsönből.

Az 1900-as években megkezdik a legfontosabb közutak feltöltését, a Soroksári út, a Kossuth Lajos utca és a Hitel Márton utca egy része keramit burkolást kap. A legtöbb utca azonban burkolatlan, sártenger télen, por lepi nyáron, a korabeli újságok csak „mocsárvárosként”, „porvárosként” emlegetik a települést⁷³. 1901-ben születik szabályrendelet⁷⁴ az utcai gyalogjárók burkolásáról, azonban a terv nagy része megvalósítatlan marad.

Szent Imre herceg utca építése az 1930-as években

Sürgető lenne egy rendes úthálózat kiépítése, ugyanis 1920-ban a fent említetteken kívül nincs kövezett út a városban. A '20-as évek gazdasági stabilizációjának, illetve a Kt. által

⁷³ Pesterzsébet 150.p.

⁷⁴ BFL-V.371.a-1. kötetdoboz 42/907 Kt. hat.

felvett újabb kölcsönnek köszönhetően beruházások valósulnak meg: kőburkolatot kap a Baross u., Vezér és Család u.⁷⁵, valamint sor kerül az Erzsébet, a Vörösmarty és a Nagy György István utcák egy részének kikövezésére. A '30-as években a 160 km-es úthálózatból csak 9,4 km, azaz kevesebb mint 6% volt kővel, keramittal vagy aszfalttal burkolva⁷⁶. Majd csak 1947 után történik előre lépés az úthálózat tekintetében.

Pesterzsébeten jó ivóvízben nagy a hiány, így kiemelt feladat volt a lakosság ivóvízzel történő ellátása. A századfordulón a pénzügyminiszter a vízmű létesítésének jogát Csepelnek adja, amely csak pár közkút erejéig számolt Pesterzsébettel. Saját vízműtelepre lenne szüksége a településnek, de megvalósulása sokáig várat magára. Később azonban folyamatos deficittel működik, kiadásainak fedezésére egyeduralkodó lévén önkényesen nagyon magas vízóradíjakat állapított meg. Az ilyen jellegű üzletpolitika is akadályozta a vízhálózat növekedését Pesterzsébeten.

Közműtelep Erzsébetfalván

A '20-as évekre elodázhatatlanná válik a vízvezeték-építés, ugyanis ekkor több tízezer fő nem jut egészséges ivóvízhez, és az erre a köztes megoldásként eszközölt közkutak építése sem nyújtott megoldást. 1924-ben fektetik le az első csöveket a Baross –Posta – Kossuth L. - Jókai Mór útvonalon. A korszak végéig több mint 65 újabb kutat is létesítenek.

Év	Vízcsőhálózat (km)
1924	3
1926	18
1934	40
1945	42

44. ábra Vízvezeték hálózat alakulása Pesterzsébeten⁷⁷

A vizsgált időszak második felében indulnak meg a csatornaépítések is. 1927-ben megépül a város közepén a főgyűjtőcsatorna, és ezzel párhuzamosan a településen átfolyó

⁷⁵ BFL-V.373.- 2. kötet 282/924 Kt. hat.

⁷⁶ Pesterzsébet 165.p.

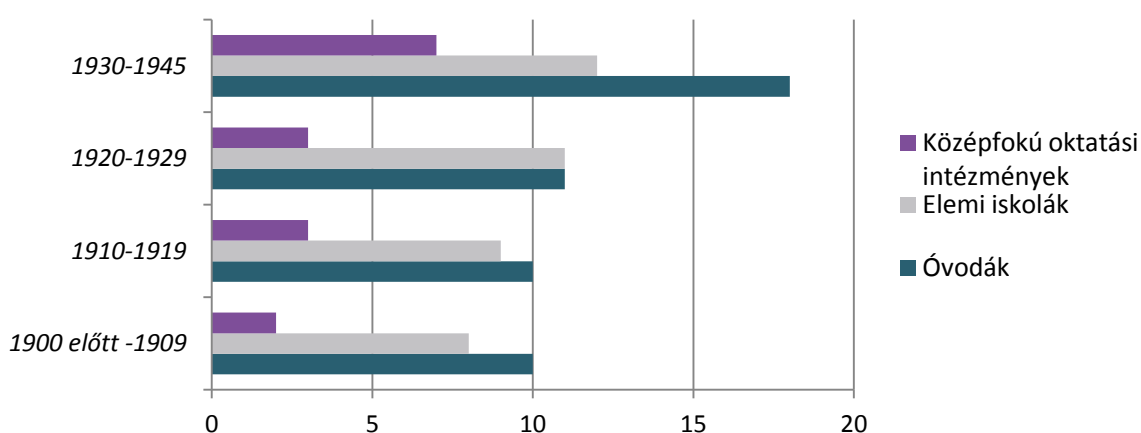
⁷⁷ Kt. jegyzőkönyvek alapján

bűzös és egészségtelen Salzlacken csatornát is végre lecsapolják. 1944-ben 24,8 km, 1945-ben 38,4 km csatornahálózatról van tudomásunk.

Az 1800-as évek végén sürgős kérdés az utcai világítás megoldása is, ugyanis a korabeli újságok arról cikkeznek, hogy a sötétbe burkolt település éjszakánként a bűnözés melegágya. Kezdetben petróleumlámpákat szereltek fel, 1900-ban pedig a Kt. szerződést köt a település közvilágítására a Magyar Vasút Forgalmi Rt.-vel, amely Villanytelepet hoz létre a Soroksári úton. 1900 karácsonyától már van villanyszolgáltatás, a főútvonalakon 200 lámpa, felel egész éjjel, fele fél éjszaka ég⁷⁸. A városban már 1945 előtt kevés olyan utcát és lakóépületet találunk, amely nélkülözte az elektromos világítást. Ez az egyetlen olyan anyagi infrastrukturális elem tehát, ahol a fejlesztés lépést tartott a város terjeszkedésének ütemével.

Oktatás

A jó oktatás kulcsa a jövőbeni fejlődésnek. Ezt tartotta szem előtt az Eötvös József nevéhez kötődő 1868. évi XXXVIII. népoktatásról szóló törvény, amely tartalmazta a tankötelezettséget 6-12 éves korban. Ennek eredményeképp a településeken országszerte alapították az elemi iskolákat. Nem volt ez másképp Pesterzsébeten se, ahol a rohamosan növekvő népesség természetesen a tanuló létszámot is emelte évről-évre, így az iskolaalapítás/-építés folyamatos volt a vizsgált korszakban. Kezdetben sokszor nem volt lehetőség az új iskola azonnali megépítésére, az igény kényszere miatt azonban megoldást kellett találni az oktatás biztosítására, így több esetben bérházakba jártak tanulni a diákok elszórtan a településen.

45. ábra Az oktatási intézmények típus szerinti növekedése 1945-ig

⁷⁸ BFL-V.371.a-1. kötetdoboz 76/1900 Kt. hat.

Ahogy a fenti diagramon is láthatjuk Pesterzsébeten nem csupán az alapfokú oktatás volt biztosított, hanem magasabb szintű és szakosított oktatási intézményeket is találunk: polgári iskola, gimnázium, gyorsíró- és gépíró-szakiskola, kereskedelmi szaktanfolyam, iparos, illetve kereskedelmi tanoncképzés, zeneiskola. Ezek már a városokra jellemző oktatási szolgáltatások.

<i>Működésének ideje</i>	<i>Iskola megnevezése</i>	<i>Működésének ideje</i>	<i>Iskola megnevezése</i>
1874-1877.	magániskola	1919-	Kossuth Lajos Gimnázium
1878-	első állami elemi iskola	1922-	Erzsébetfalvi Izraelita elemi iskola
1896-	Ipaorstanonc oktatás	1927-	Ferenc József utcai állami elemi népiskola
1899-	Pöltenberg utcai elemi iskola	1929-	Ferenc József utcai óvoda
1899.	Lázár u. 18. óvoda	1930-	Török Flóris utcai állami elemi népiskola
XIX. sz. vége	6 óvodáról tudunk	1930-	Gyorsíró- és gépíró-szakiskola
1901-	Kálmán utcai állami elemi iskola	1931-	Pestszenterzsébeti Leánygimnázium
1901-	Gyár utcai állami elemi iskola	1931-	Eördögh János által alapított zeneiskola
1906-	Baross utcai állami elemi iskola	1934-	Szent Erzsébet Női Kereskedelmi Szaktanfolyam
1906-	Dreiszipinger-féle zeneiskola	1938-	Marót u. 10. óvoda
1908-	Rába Albertné polgári magániskolája	1945-	Hunyadi u. 13. óvoda
1909-	Állami polgári fiú- és leányiskola	1945-	Kende Kanut u. óvoda
1909-	Iskola u. 13/b óvoda	1945-	Virág Benedek u. óvoda
1909-	Kmetty u. 3. óvoda	1945-	Vörösmarty u. óvoda
1909-	János u. 49. óvoda	1945-	Zrínyi u. óvoda
1917-	Vörösmarty utcai magyar királyi állami elemi iskola	1945-	Hunyadi téri óvoda

46. ábra Pesterzsébet oktatási és nevelési intézményei

Társadalmi élet

Dunaharasztihoz hasonlóan számos egyesület tevékenykedett Pesterzsébeten is. A vendéglők fontos szereplői voltak a kulturális életnek, de munkástelep lévén leginkább a munkásotthonok voltak a társadalmi érintkezés színterei. A művelődés, oktatás, ismeretterjesztésen kívül jogvédelmi feladatokat is elláttak. A századfordulótól kezdve a különböző szakmák hozták létre saját szakegyleteiket: a vas- és fémmunkások (1903), majd a famunkások (1904), 1905-ben az építőmunkások alakítottak helyi szervezetet. Ebből az időből származik a máig álló művelődési központ neve: a Csili, amely a Csillag utcában lévő Vasas Munkásotthon beceneve volt, amely már ekkor is fontos intézménye a társasági, szakmai, politikai és kulturális életnek is.

<i>Működésének kezdete</i>	<i>Egyesület megnevezése</i>	<i>Megjegyzés</i>
1890-es évek előtt	Erzsébetfalvai gróf Széchenyi Péter harcos betegségélyező és a temetkezési egyesület	Erzsébetfalva legkorábbi önszerveződése.
1882.	Helyi Önkéntes Tűzoltó Testület	-
1890-es évek	Stefániai Szegénygyermek Kórház Egyesület	Pesterzsébeten a két vh. között két fiókkal rendelkezik, célja a terhes nők gondozása és csecsemők betegségének megelőzése.
1891.	Polgári Dalkör	Legrégebbi helyi dalegylet.
1894	Erzsébetfalvai I. Munkás Önképző-Egylet	Célja: felvilágosítás és okítás, tudomány és művelődés, felolvasások, társas multságok.
1900-as évek első évtizede	Erzsébetfalvi Atlétika Club (EAC)	1909 előtt, az úszósport elindítója. Szervezésében épült az első uszoda a Kis-Duna mellett, ahol rendszeres úszásoktatás folyt. Labdarugó, atlétikai, vívó-, tenisz- és korcsolyaszakosztályok a két vh. között.
1900.	Pesterzsébeti Általános Munkás Dalegylet (PÁMDE)	-
1907.	Zeneegyesület	-
1909.	Erzsébetfalvai Torna Club (ETC)	Érdekesség: 1928-ban Pesterzsébet néven az egyesület labdarugói Görögország ellen játszottak. 1920-tól ökölvívó szakosztálya is van. 1937-ben uszodát is nyit.
1909.	Erzsébeti Munkás Testedző Kör (EMTK)	1915-től birkózó szakosztályt is működtet.

1911.	Katolikus Kör	-
1913.	Szabad Lyceum Erzsébetfalvi fiókja	Szabadkőművesek által alapított iskolán kívüli népművelődést szolgáló intézmény. 1920-ig létezett, jogutóda, az Erzsébetfalvai Társadalmi Egyesület 1923-ig folytatta tevékenységét.
1917.	Magyarországi Gyermebarát Egyesület erzsébetfalvi fiók	A szegény gyerekek ingyenes nyaraltatása, gyógyszerekkel, segélyekkel való ellátása. A helyi fiók például hegedűtanfolyamot, jótékony hangversenyeket, gyermekünnepélyeket is szervezett.
1918.	Erzsébetfalvai Ifjúság Irodalmi Köre	Első erzsébeti irodalmi társaság
1920.	Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) erzsébetfalvi csoportja	A hivatásos katonák érdekvédelmi szervezete.
1920-as évek eleje	Szent István katolikus cserkészcsapat	-
1920-as évek eleje	Turul református cserkészcsapat	-
1920-as évek eleje	Szent Márton evangélikus cserkészcsapat	-
1920-as évek eleje	Petőfi evangélikus cserkészcsapat	-
1920-as évek eleje	Kossuth Lajos a Kossuth gimnázium cserkészcsapata	-
1920-'30-as évek	Természetbarátok Turista Egyesületének Erzsébetfalvai Csoportja	
1921.	Keresztény Társaskör	-
1922.	Egyesült Katolikus és Keresztény Társaskör	Katolikus Kör és Keresztény Társaskör egyesüléséből.
1925.	Pesterzsébeti Leventeservezet	Leventeservezet = elsősorban munkás- és parasztfiatalok katonai előképzését célozta, főleg abban az időszakban, mikor a sorozáson alapuló hadseregszervezést a békeszerződés tiltotta
1927.	5 dalegylet működéséről tudunk.	-
1929.	Pesterzsébeti Kultúr Társaság	Helyi és környéki írók, zeneszerzők és más művészettel foglalkozók érdekvédelmére jött létre. 1932-ben Rákosi Jenő Társasággá alakult

1930-as évek	Erzsébet Szépművészeti Céh	Irodalmi estek, műsoros programok
1930.	Frontharcos Szövetség pesterzsébeti szervezete	Első világháborús veteránok szervezete.
1931.	Szigligeti Irodalmi Asztaltársaság	irodalmi estek, műsoros programok
1931.	7 dalegylet működik	-
1932.	Koszorú Irodalmi Társaság	-
1935.	Katolikus Agrárfújsági Legényegyletek Országos Titkársága (KALOT) pesterzsébeti köre	-
1936.	5 dalárdakörrel van tudomásunk	-

47. ábra Pesterzsébet egyesületei

Állandó színházépülete nem volt a településnek, de az év minden szakában hivatásos társulatok⁷⁹ keresték fel a települést, valamint a helyi egyesületek színjátszó gárdái (pl.: Erzsébetfalvai Munkás Otthon Vigalmi Gárdája) is megpróbálták kielégíteni a helyiek igényeit. Az évszázad művészeti ága azonban a film volt, ez biztosította a tömegszórakozást. Pesterzsébeten először 1901-ben volt vetítés egy kávéházban. Az első hivatalos mozi szolgált a Pflum mozi, melyet hamarosan követ a Pflum ház felépítése, ahol vendéglő, étterem, táncterem, mozi, színházteremnek egyaránt volt használható. Később egy szabadtéri mozival is kiegészült, melynek befogadóképessége 3000 fő volt. Nem sokkal később további mozik is megépültek: az Intim, az első Erzsébet mozi, volt olyan időszak, hogy 5-6 mozi is működött a városban.

A Pflum-ház kertmozija és táncterme

⁷⁹ A kor híres operaéneke, színésznője: Neményi Lili is többször fellépett a településen. Pesterzsébeti sikereire emlékezve halála előtt a településnek adta akkori lakhelyéből emléktárgyait.

A kulturális életet jelentősen háttértbe szorította a lakosság nehéz anyagi és szociális helyzete. 1910-től kezdve már komoly problémát jelent a munkanélküliség, és ezen a helyzeten a történelmi csapások csak tovább súlyosbítottak. A háborút követően nem volt liszt, kenyér, zsír, cukor, nem volt tüzelő és nem volt petróleum sem. Bevezették a jegyrendszert, de Erzsébetfalván még így sem lehetett élelmiszerhez jutni. Az 1929-es gazdasági világválságnak köszönhetően a város lakossága sohasem látott nyomorúságos szociális és anyagi körülmények között tengődik. Az ínségesek (azaz teljes vagy részben munkanélküliek) száma 1932-1934-ben 15 000-22 000 fő körül mozog, ez az akkori lakosság 22-32%-a volt. A háborús konjunktúra bár csökkentette a munkanélküliséget, de az élelmiszerhiány miatt tovább romlott az életszínvonal. Az egész korszakban a legégetőbb problémák a szociális jellegűek voltak, ennek ellenére átfogó szociális megoldást a Kt.-nek nem sikerült eszközölnie. A kiosztott segélyek mértéke nevetséges volt: 1940-ben 190 esetben 360-381 pengőt utaltak ki munkaképtelenek és kilakoltatottak számára, ami havi 1,80 pengőt jelentett⁸⁰. Egy kenyér ára 1945-ben 6 pengő volt.

További probléma, hogy a közegészségügyi viszonyok rendkívül elmaradottak: a településen erre a rengeteg emberre nemcsak a gyógyszerkészlet kevés, hanem alig van orvos⁸¹. Ezen a helyzeten Budapest közelsége sem segített, ugyanis ezekben az időkben ott is kevés a kórház, rendelőintézet. Minden évben súlyos járványok (hastífusz, kolera, kiütéses tífusz) pusztítanak, elsősorban a mélyszegénységben élők között, amely a rossz ivóvíznek, a fertőző kutaknak és a borzalmas lakásviszonyoknak köszönhető. Az egészségügyi hálózat fejlesztésére történnek kísérletek (lásd 49. ábra), de az ellátás nagyon hiányos, elégtelen marad a vizsgált időszakban.

Év	Egészségügyi intézmény megnevezése
1910-es évek	Munkásbiztosító rendelőintézete
1911	Járványkórház
1911	községi mentőegyesület
1911	4 gyógyszerkészlet tudunk
1920-as évek	Tüdőgondozó
1932	Iskola és levente fogászat

48. ábra Pesterzsébeten működő egészségügyi intézmények (1900-1945)⁸²

⁸⁰ Pesterzsébet 170. p.

⁸¹ A második községi orvos állásának létesítését ennek ellenére a Kt. leszavazza. (BFL-V.371.a-1. kötetdoboz 7/906 sz. Kt. hat.)

⁸² Kt. jegyzőkönyvek alapján

A második nagy világégés

A második világháború hatalmas pusztításokat okozott Pesterzsébeten. A helyzet súlyossága többek között a képviselőtestület passzivitásának is köszönhető.

A háborús évek kezdetétől fogva a kiadások minimalizálása volt a cél, ezért megszüntettek minden fejlesztést, beruházást, lecsökkentették a szociális gondoskodást. Az utolsó évek ülésein szinte kizárólag személyi ügyeket, főképp javadalmazási kérdéseket tárgyaltak. A képviselőtestület nem hozta meg a szükséges intézkedéseket: a hiány élelmiszerek kapcsán történő visszaélések ellen nem lépett fel. Továbbá nem épített óvóhelyeket, légoltalmi pincéket, annak ellenére, hogy a település a Budapest környéki fő ipari centrumnak: Csepelnek közelében feküdt, valamint, hogy a lakóházak 70%-ában még pince sem volt.

Soroksári út bombázása

1944. áprilisi Pesterzsébetet ért három nagy légitámadás több mint száz emberéletet követelt, és több százra tehető a sebesültek száma. Hatalmas pusztítást okozott: a házak 17-20%-a félig vagy egészen elpusztult, megrongálódott számos gyár, iskola, közigazgatási épület. Megszűnt a villamos- és vasúti közlekedés, a víz- és villanyszolgáltatás, a telefonösszeköttetés.

	<i>A lakóházak száma (db)</i>	<i>Aránya az össz épületállományhoz viszonyítva</i>
<i>Teljesen rombadőlt</i>	562	5,10%
<i>Lakhatatlanná vált</i>	858	7,78%
<i>Erősen megrongálódott</i>	767	6,96%
<i>Kevésbé megrongálódott</i>	1296	11,75%
<i>Összesen:</i>	3483	31,58%

49. ábra A pesterzsébeti házak állapota 1945-ben⁸³

Az anyagi infrastruktúrát tekintve: leégett a villanytelep, aminek köszönhetően számos olyan területet találhattunk a városban még 1946-ban is, ahol nincs közvilágítás, ami emelte a bűnözési rátát. A csatornahálózat megsemmisült, a vízvezetékek megrongálódtak, ami komoly problémát okozott a köztudottan egészségtelen ivóvízű területben. A háborút követően megindultak a helyreállítási munkálatok, de Pesterzsébet infrastrukturális és egyéb fejlettségét tekintve, mintha visszaugrott volna az időben ötven évet, s újra a homokbuckák közt épp most születő várost látnánk.

⁸³ Pesterzsébet 175.p.

Zárszó

Dunaharaszti és Pesterzsébet a vizsgált időszakban egészen eltérő társadalmi, gazdasági utat járt be. E fejezet célja városiasodásuk párhuzamos összefoglalása és az adatok tükrében a hipotézis alátámasztása vagy cáfolása.

Mindkét település fejlődésében kulcsfontosságú volt Budapest közelsége, de a földrajzi helyzet pozitívumainak kihasználását csak a közlekedési hálózat kiépülése tette lehetővé. A Budapest-Zimonyi vasút, majd a HÉV vonal megépítése által a két település bekapcsolódhatott a XIX. század végén kibontakozó gazdasági, ipari „vérkeringésbe”. Létrejött a napi, rendszeres összeköttetés Budapesttel, amely megkönnyítette a főváros és agglomerálódó körzete közötti munkaerő- és tőkeáramlást.

Dunaharaszti fejlődését megindító tényezők:

- 1) A MÁV és a HÉV vonalak kiépítése, amely elsősorban megteremtette az ingázás lehetőségét.
- 2) A pestiek számára kedvelt üdülőhellyé válik. A társadalmi összetétel megváltozik, megjelennek a polgári élet intézményei, megindul a polgárosodás.
- 3) Megkezdődik a település területének felparcellázása, nagyfokú építkezések, beruházások valósultak meg, amely újabb tőkét, munkaerőt vonzott a településre.

Ezek a tényezők újabb városiasodási folyamatokat generáltak, s már nem tudni, mi volt az eredő, és mi az eredmény. A társadalmi összetétel vallási, nemzetiségi, foglalkoztatottsági és vagyoni szempontból is megváltozik, a betelepülők hatására megindul a polgárisodás. Az 1930-as évekre megtörténik a gazdasági szerkezetváltás is: a mezőgazdaságot felváltja az ipar, melynek alapját a helyi kereskedők és kisiparosok alkotják. Dunaharaszti egyértelműen a várossá válás útjára lép.

Pesterzsébet esetében azonban nem beszélhetünk sem társadalmi, sem gazdasági szerkezetváltásról, ugyanis a homokbuckákon a semmiből létrejövő település, már eleve ipari, városias jellegű. Rohamos növekedése egyértelműen Budapest közelségének eredménye. Egyrészt a főváros nagyfokú gazdasági fejlődése szétfeszítette határait: az ipar megkezdi letelepedését közvetlen környezetében. Másrészt nemcsak a tőke, hanem a

munkaerő áramlás célpontjává is válik az alacsony lakbéréknek és telekáraknak köszönhetően.

A kérdés az, hogy a felvázolt fejlődési utak alapján az adott területekre nézve megkezdődött-e Budapest szuburbanizációja 1900-1945 között.

1) *Történik-e munkaerő- és tőkeáramlás a főváros irányából a vizsgált településekre, azaz megvalósul-e relatív dekoncentráció?*

A távolabbi vonzáskörzet számára az elsődleges célpont továbbra is a főváros, de már a szuburbanizációs zónába is megkezdődik a betelepedés. Ami fontosabb, hogy Budapestről is megindul a munkaerő- és tőkeáramlás. Dunaharaszti esetében a pestiek lakóhelyüket, a zsúfolt, szennyezett környezetet a pihenés, a vonzóbb természeti értékekre cserélik fel. Pesterzsébet a többször emlegetett jóval olcsóbb telekárak, lakbérék, azaz a kedvezőbb lakáskörülmények miatt válik elsősorban a munkásréteg otthonává.

2) *Az adott térség megkezdí-e városiasodását?*

A korábban kifejtett gazdasági, társadalmi fejlődés alapján egyértelműen igen a válasz. Dunaharaszti ráadásul közvetlen környezete számára központi funkciót is ellát, munkahelyi, oktatási és egészségügyi vonzáskörzete alakult ki.

Röviden összefoglalva: a demográfiai adatok alátámasztják a pozitív bevándorlásból eredő népességnövekedést, a parcellázásoknak köszönhetően folyamatosan növekszik a települések belterülete is. A gazdaságban az ipar dominál, csökken a mezőgazdaságból élők száma. Az infrastrukturális elemek jelennek meg, számuk emelkedik, bár fejlettségük hagy némi kívetni valót, kifejezetten Pesterzsébeten az anyagi infrastruktúra kapcsán. Ennek ellenére állítható, hogy a Kutatásmódszertan című fejezetben felsorolt városiasodási jelenségek jelentős többsége mindkét településen tapasztalható a vizsgált időszakban.

Pesterzsébet esetében a városiasodás folyamata időben megszakított volt, ugyanis a világháborúk, a gazdasági világválság jelentősen megviselte a települést. Dunaharaszti ezzel szemben viszonylag egyenletes fejlődési utat járt be, szerencsére a válságos időszakok jelentékeny anyagi károkat és arányaiban kevesebb emberéletet követeltek.

3) *Megfigyelhető-e agglomerálódás?*

A két település és a főváros élete összefonódik, de nem azonos mértékben. Dunaharaszti a tágabb agglomerációs zónába sorolható, az agglomerációs település típusok közül a nyaralótelep kategóriájába tartozik, ugyanis a pestiek számára pihenést, vonzó természeti környezetet, fürdőhelyet biztosít. A '30-as évekre fokozatosan ipari övezet jelleget is ölt. Budapest pedig munkalehetőség és magasabb fokú szolgáltatásokat nyújt a településnek. Összekötjük a közösen működtetett HÉV.

Pesterzsébet a közvetlen vonzáskörzetébe tartozik, szorosabb funkcionális területi kapcsolatban áll a fővárossal. Kezdetben munkástelep, azaz hatalmas, több ezres főnyi munkaerőbázist biztosít Budapestnek. A folyamatos helyi gyáralapításoknak, kisiparosok, kereskedők megtelepedésének köszönhetően egészen hamar ipari övezetté válik. Közösen működtetett villamos vonalak kötik össze a településeket, melyekkel például a pestiek kijárnak az erzsébeti piacra, az erzsébetiek bejárnak dolgozni. Több olyan szabályrendeletet is találunk, amely pesti minta alapján készült. Ennek oka lehet, hogy 1950 előtt többször is megkísérlik a fővároshoz csatolni.

Ezek alapján kijelenthető, hogy Budapest korai szuburbanizációja ezekre a területekre nézve már a századfordulót követő első évtizedekben megkezdődött. Az elmélet azonban akkor válik igazán megalapozottá, ha kiterjesztjük a kutatást az összes, budapesti agglomerációba tartozó településre, és városiasodásuk vizsgálata eredményeként a legtöbb esetben ugyanezen folyamatokat tapasztaljuk, hasonló megállapításokra jutunk.

A teljes kutatás ezt a célt tűzte ki maga elé. A magam részéről még a korszak vizsgálatába szeretném beemelni a hiányzó földrajzi láncszemet, Soroksárt, mellőzése csupán a terjedelmi korlátoknak köszönhető. Továbbá szándékomban áll e települések társadalmi, gazdasági fejlődését nyomon követni egészen napjainkig. Hiszen sosincs vége a kutatásnak, mert „korántsem igaz az, hogy a kutató úzi az igazságot; az igazság úzi a kutatót. Ő meg csak elszenvedi.”⁸⁴

⁸⁴ Musil

Felhasznált Irodalom

Szakirodalom és helytörténeti anyagok

- [1] A ma vagy a holnap lakása. Erdei Ferenc és építészek eszmecseréje az urbanizációról. IN: Halász József – Kovács István (szerk.): Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció – Erdei Ferenc összegyűjtött művei; Akadémia Kiadó, Budapest 1977. pp.: 520-521.
- [2] A városiasodásról és az iparosodásról. Beszélgetés dr. Erdei Ferenc akadémikussal. IN: Halász József – Kovács István (szerk.): Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció – Erdei Ferenc összegyűjtött művei; Akadémia Kiadó, Budapest 1977. pp.: 523-526.
- [3] ANDORKA RUDOLF: A magyar községek társadalmának alakulása Gyorsuló idő; Magvető, Budapest 1979.
- [4] BAJMÓCZY PÉTER (1999): A szuburbanizáció sajátosságai Pécs környékén. IN: Földrajzi Értesítő XLVIII. évf. 1999. 1-2. füzet pp.: 127-138.
- [5] BAJMÓCZY PÉTER: A szuburbanizáció motivációi Magyarországon; Földrajzi Konferencia, Szeged 2001. Forrás: <http://geography.hu/mfk2001/cikkek/Bajmocy.pdf> Letöltés ideje: 2012. augusztus 18.
- [6] BARTA GYÖRGYI – ENYEDI GYÖRGY: Iparosodás és a falu átalakulása; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1981.
- [7] BELUSZKY PÁL (1979): Adalékok a magyar településhierarchia feltárásához 1900-1970. IN: Földrajzi Értesítő 1979. 22/1. pp.: 121-142.
- [8] BOGYIRKA EMIL (szerk.): Pesterzsébet története; kiadja Pesterzsébet Önkormányzata, Budapest 2000.
- [9] BÖRÖCZ RÉKA: Hangyatelep (A bódéváros a budapesti agglomerációban a két világháború között (1924-1934)); kiadja a Pesterzsébeti Múzeum, Budapest 2009.
- [10] BUSKÓ TIBOR LÁSZLÓ: Településüzemeltetés; Aula Kiadó, Budapest 2011.
- [11] CSANÁDI GÁBOR – CSIZMADY ADRIENNE: Szuburbanizáció és társadalom. IN: Csizmady Adrienne- Husz Ildikó (szerk.): Település- és városszociológia; Gondolat Kiadó, Budapest 2004. pp.:60-89.
- [12] CSÉFALVAY ZOLTÁN: Az elővárosi, szuburbanizációs folyamatok felgyorsulása Budapesten és agglomerációjában IN: Csizmady Adrienne- Husz Ildikó (szerk.): Település- és városszociológia; Gondolat Kiadó, Budapest 2004. pp.: 50-59
- [13] CSÉFALVAY ZOLTÁN: Budapest fejlődési trendjei a XX. század végén. IN Cséfalvay Zoltán: Helyünk a nap alatt... Magyarország és Budapest a globalizáció korában; Kairosz Kiadó, Győr 1999. pp.: 151-199.
- [14] DÖVÉNYI ZOLTÁN – KOVÁCS ZOLTÁN (1999): A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén. IN: Földrajzi Értesítő XLVIII. évf. 1999. 1-2. füzet pp.: 33-57.

- [15] DR. CZINEGE ERIK - DR. HELMÉCZY MÁTYÁS – MAKAY LÁSZLÓ – DR. SZIRÁK GYÖRGY – TÓTH SÁNDOR: Dunaharaszti története I. (A kezdetektől a nagyközséggé szerveződésig); kiadja a Dunaharaszti Helytörténeti Emléktár, Dunaharaszti 2000.
- [16] DR. CSENDES BÉLÁNÉ: Az erzsébetfalvi munkásmozgalom kezdete és fejlődése (1890-1918). IN: Dr. Lakatos Ernő, Lukács Mátyás, Dr. Nagy Ernő, Sütő Anna (szerk.): Pesterzsébet, Soroksár (Budapest XX. kerületének múltja és jelene); Budapest XX. kerületi Tanács, Budapest 1972. pp.: 181-196
- [17] DR. CSENDES BÉLÁNÉ: Pesterzsébet munkásmozgalma a Horthy-korszakban (1920-1944). IN: Dr. Lakatos Ernő, Lukács Mátyás, Dr. Nagy Ernő, Sütő Anna (szerk.): Pesterzsébet, Soroksár (Budapest XX. kerületének múltja és jelene); Budapest XX. kerületi Tanács, Budapest 1972. pp.: 215-232
- [18] DR. EHLEITER JÓZSEF: Urbanisztika és regionalitás; HVG/ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft, Budapest 2007.
- [19] DR. GÖCZE ISTVÁN: A tudományelmélet és kutatómódszertan alapjai; Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Budapest 2010.
- [20] DR. HELMÉCZY MÁTYÁS – SURÁNYI JÓZSEF: Dunaharaszti története II. (A nagyközséggé szerveződéstől (1872) a második világháború végéig); kiadja a Dunaharaszti Helytörténeti Emléktár, Dunaharaszti 2000.
- [21] DR. LADÁNYI ISTVÁN, DR. LADÁNYI MIKSA (szerk.): Pestszenterzsébet, Kispest és környéke; Magyar városok monográfiája kiadóhivatal, Budapest 1936.
- [22] DR. SALLAY GÉZÁNÉ: A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság Erzsébetfalván (1918-1919). IN: Dr. Lakatos Ernő, Lukács Mátyás, Dr. Nagy Ernő, Sütő Anna (szerk.): Pesterzsébet, Soroksár (Budapest XX. kerületének múltja és jelene); Budapest XX. kerületi Tanács, Budapest 1972. pp.: 197-214
- [23] DR. SALLAY GÉZÁNÉ: Pesterzsébet története (1867-1944). IN: Dr. Lakatos Ernő, Lukács Mátyás, Dr. Nagy Ernő, Sütő Anna (szerk.): Pesterzsébet, Soroksár (Budapest XX. kerületének múltja és jelene); Budapest XX. kerületi Tanács, Budapest 1972. pp.: 124-180
- [24] ENYEDI GYÖRGY (2001): Településformáló folyamatok; IN: Educatio 2001/4. pp.: 663-669
- [25] ENYEDI GYÖRGY: A városnövekedés szakaszai; Akadémia Kiadó, Budapest 1988.
- [26] ENYEDI GYÖRGY: Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása, Akadémiai székfoglaló; Akadémiai Kiadó, Budapest 1984.
- [27] ENYEDI GYÖRGY: Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában; ELTE, Budapest 1996.
- [28] ERDEI FERENC: Város és vidéke; Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1971.
- [29] HELMÉCZY KÁROLY – DR. HELMÉCZY MÁTYÁS – DR. SURÁNYI JÓZSEF: Dunaharaszti története III. (A második világháború befejezésétől 2000-ig, a városi rang elnyeréséig); kiadja Dunaharaszti Helytörténeti Emléktár, Dunaharaszti 2001.

- [30] KOC SIS ZSOLT (1997): A szuburbanizáció eltérő sajátosságai az Északnyugat-Dunántúl megyeszékhelyein. IN: Comitatus 1997. márc.-ápr. pp.: 55-60.
- [31] KONRÁD GYÖRGY – SZELENYI IVÁN: A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. IN: Csizmady Adrienne- Husz Ildikó (szerk.): Település- és városszociológia; Gondolat Kiadó, Budapest 2004. pp: 25-49.
- [32] KOVÁCS ZOLTÁN: A szocialista és poszt szocialista urbanizáció értelmezése. IN: Barta Györgyi (szerk.): A területi kutatások csomópontjai; Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs 2010.
- [33] KŐSZEGFALVI GYÖRGY – TÓTH JÓZSEF: Általános településföldrajz. IN: Tóth József: Általános társadalomföldrajz I.; Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs 2002. pp.: 421-484.
- [34] LADÁNYI JÁNOS - SZELENYI IVÁN (1997): Szuburbanizáció és gettósodás. IN: Kritika, 1997. 7. szám. pp.: 4-12.
- [35] TÍMÁR JUDIT (1999): Elméleti kérdések a szuburbanizációról. IN: Földrajzi Értesítő XLVIII. évf. 1999. 1-2. füzet pp.: 7-31.
- [36] TÍMÁR JUDIT: Van-e poszt szocialista urbanizáció? – Néhány gondolat a magyarországi szuburbanizációról és dzsentifikációról. IN: Barta Györgyi (szerk.): A területi kutatások csomópontjai; Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs 2010.
- [37] TÍMÁR JUDIT: Városiasodás és szuburbanizáció. Forrás: http://www.shp.hu/hpc/userfiles/knye/2005_timar.rtf Letöltés ideje: 2012. július 28.
- [38] TÓZSA ISTVÁN: Településtan; Aula Kiadó, Budapest 2011. pp.: 11-94.

Levéltári anyagok

- [1] Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban BFL)-V.371.a-1. kötetdoboz, Erzsébetfalva nagyközség iratai: képviselőtestületi jegyzőkönyvez (1899. 05. 19 – 1903. 12. 09.; 1904. 01. 28 – 1907. 04. 29.; 1917. 05. 01 – 1922. 10. 04.)
- [2] BFL-V.371.a-1. kötet, Erzsébetfalva nagyközség iratai: képviselőtestületi jegyzőkönyvez (1922- 1923)
- [3] BFL-V.371.b- 1. kötet, Erzsébetfalva nagyközség iratai: Tanácsulési jegyzőkönyvek (1908. 10. 17 – 1914. 12. 09.)
- [4] BFL-V.373.- 1. kisdoboz, Pestszenterzsébet megyei jogú város képviselőtestületi iratai: Szabályrendeletek (1925-1932), szervezési szabályrendeletek (1914-1945)
- [5] BFL-V.373.- 2. kötet, Pestszenterzsébet megyei jogú város képviselőtestületi iratai: Képviselőtestületi jegyzőkönyvek (1924)
- [6] BFL-V.373.- 3. kötet, Pestszenterzsébet megyei jogú város képviselőtestületi iratai: Képviselőtestületi jegyzőkönyvek (1926)
- [7] BFL-V.373.- 4. kötet, Pestszenterzsébet megyei jogú város képviselőtestületi iratai: Képviselőtestületi jegyzőkönyvek (1927)

- [8] BFL-V.373.- 5. kötet, Pestszenterzsébet megyei jogú város képviselőtestületi iratai: Képviselőtestületi jegyzőkönyvek (1928)
- [9] BFL-V.373.- 6. kötet, Pestszenterzsébet megyei jogú város képviselőtestületi iratai: Képviselőtestületi jegyzőkönyvek (1929)
- [10] BFL-V.373.- 7. kötetdoboz, Pestszenterzsébet megyei jogú város képviselőtestületi iratai: Képviselőtestületi jegyzőkönyvek (1930-1931)
- [11] BFL-V.373.- 8. kötet, Pestszenterzsébet megyei jogú város képviselőtestületi iratai: Képviselőtestületi jegyzőkönyvek (1932)
- [12] BFL-V.373.- 9. kötet, Pestszenterzsébet megyei jogú város képviselőtestületi iratai: Képviselőtestületi jegyzőkönyvek (1933)
- [13] BFL-V.373.- 10. kötet, Pestszenterzsébet megyei jogú város képviselőtestületi iratai: Képviselőtestületi jegyzőkönyvek (1936)
- [14] BFL-V.373.- 11. kötet, Pestszenterzsébet megyei jogú város képviselőtestületi iratai: Képviselőtestületi jegyzőkönyvek (1937)
- [15] BFL-V.373.- 12. kötet, Pestszenterzsébet megyei jogú város képviselőtestületi iratai: Képviselőtestületi jegyzőkönyvek (1938)
- [16] BFL-V.373.- 13. kötet, Pestszenterzsébet megyei jogú város képviselőtestületi iratai: Képviselőtestületi jegyzőkönyvek (1939)
- [17] BFL-V.373.- 14. kötet, Pestszenterzsébet megyei jogú város képviselőtestületi iratai: Képviselőtestületi jegyzőkönyvek (1940)
- [18] BFL-V.373.- 15. kötet, Pestszenterzsébet megyei jogú város képviselőtestületi iratai: Képviselőtestületi jegyzőkönyvek (1941)
- [19] BFL-V.373.- 16. kötet, Pestszenterzsébet megyei jogú város képviselőtestületi iratai: Képviselőtestületi jegyzőkönyvek (1944)
- [20] BFL-V.373.- 17. kötet, Pestszenterzsébet megyei jogú város képviselőtestületi iratai: Képviselőtestületi jegyzőkönyvek (1945)
- [21] Pest Megyei Levéltár (továbbiakban: PML)- V.1030.-C/a-1.kötet, Dunaharaszti nagyközség iratai: Képviselőtestületi iratok (1891-1900)
- [22] PML- V.1030.-C/a-2.kötet, Dunaharaszti nagyközség iratai: Képviselőtestületi iratok (1901-1910)
- [23] PML- V.1030.-C/a-3.kötet, Dunaharaszti nagyközség iratai: Képviselőtestületi iratok (1911-1915)
- [24] PML- V.1030.-C/a-4.kötet, Dunaharaszti nagyközség iratai: Képviselőtestületi iratok (1916-1921)
- [25] PML- V.1030.-C/a-5.kötet, Dunaharaszti nagyközség iratai: Képviselőtestületi iratok (1922-1927)
- [26] PML- V.1030.-C/a-6.kötet, Dunaharaszti nagyközség iratai: Képviselőtestületi iratok (1928)
- [27] PML- V.1030.-C/a-7.kötet, Dunaharaszti nagyközség iratai: Képviselőtestületi iratok (1929)

- [28] PML- V.1030.-C/a-8.kötet, Dunaharaszti nagyközség iratai: Képviselőtestületi iratok (1930)
- [29] PML- V.1030.-C/a-9.kötet, Dunaharaszti nagyközség iratai: Képviselőtestületi iratok (1931)
- [30] PML- V.1030.-C/a-10.kötet, Dunaharaszti nagyközség iratai: Képviselőtestületi iratok (1932)
- [31] PML- V.1030.-C/a-11.kötet, Dunaharaszti nagyközség iratai: Képviselőtestületi iratok (1933)
- [32] PML- V.1030.-C/a-12.kötet, Dunaharaszti nagyközség iratai: Képviselőtestületi iratok (1934)
- [33] PML- V.1030.-C/a-13.kötet, Dunaharaszti nagyközség iratai: Képviselőtestületi iratok (1935)
- [34] PML- V.1030.-C/a-14.kötet, Dunaharaszti nagyközség iratai: Képviselőtestületi iratok (1936)
- [35] PML- V.1030.-C/a-15.kötet, Dunaharaszti nagyközség iratai: Képviselőtestületi iratok (1937)
- [36] PML- V.1030.-C/a-16.kötet, Dunaharaszti nagyközség iratai: Képviselőtestületi iratok (1938)
- [37] PML- V.1030.-C/a-17.kötet, Dunaharaszti nagyközség iratai: Képviselőtestületi iratok (1939)
- [38] PML- V.1030.-C/a-18.kötet, Dunaharaszti nagyközség iratai: Képviselőtestületi iratok (1940)
- [39] PML- V.1030.-C/a-19.kötet, Dunaharaszti nagyközség iratai: Képviselőtestületi iratok (1941)
- [40] PML- V.1030.-C/a-20.kötet, Dunaharaszti nagyközség iratai: Képviselőtestületi iratok (1943)

Ábrajegyzék

1. ábra: **Az urbanizáció szakaszai**
2. ábra: **Az urbanizációs szakaszok térben és időben**
3. ábra: **Jelmagyarázat az urbanizációs szakaszok ábráihoz**
4. ábra: **Klasszikus urbanizáció**
5. ábra: **Korai szuburbanizáció**
6. ábra: **Klasszikus szuburbanizáció**
7. ábra: **Kezdeti dezurbanizáció**
8. ábra: **Kifejlett dezurbanizáció**
9. ábra: **Dunaharaszti kiépült vasútvonalak 1890-1945 között**
10. ábra: **Kisebbségi parcellázások az első világháborút megelőzően**
11. ábra: **Dunaharaszti népességszámának alakulása (1870-1941 között)**
12. ábra: **Dunaharaszti természetes szaporulatának és bevándorlójának egymáshoz viszonyított aránya (1900-1941)**
13. ábra: **Dunaharaszti társadalmi összetétel az 1920-as években**
14. ábra: **Vallási arányok (1900-1941) Dunaharaszti 1.**
15. ábra: **Vallási arányok (1900-1941) Dunaharaszti 2.**
16. ábra: **A 6 évesnél idősebb írástudatlanok aránya Dunaharaszti**
17. ábra: **Dunaharaszti és a szomszédos települések házainak abszolút és relatív száma építőanyagok szerinti megoszlás alapján**
18. ábra: **A lakóházak építőanyag szerinti százalékos aránya Dunaharaszti**
19. ábra: **Dunaharaszti a foglalkoztatottak arányának megoszlása (1910-1941 között)**
20. ábra: **Iparból élők Dunaharaszti és a szomszédos településeken**
21. ábra: **Kereskedelemről, közlekedésről és a közszolgáltatásból élők Dunaharaszti és a szomszédos településeken**
22. ábra: **Kisiparosok és kereskedők becsült száma 1900-1945 között 1.**
23. ábra: **Kisiparosok és kereskedők becsült száma 1900-1945 között 2.**
24. ábra: **Dunaharaszti gyárai**
25. ábra: **Anyagi infrastrukturális beruházások Dunaharaszti 1891-1943 között**
26. ábra: **A közvilágítás alakulása Dunaharaszti (1920-1939)**
27. ábra: **Dunaharaszti Egyesületei (1900-1945)**
28. ábra: **Dunaharaszti iskolái a vizsgált korszakban**
29. ábra: **Pesterzsébet életének fontos eseményei**

30. ábra: **Népességszám alakulása Pesterzsébeten (1900-1941)**
31. ábra: **Pesterzsébet természetes szaporulatának és bevándorlóinak egymáshoz viszonyított aránya (1900-1941)**
32. ábra: **Pesterzsébeten a foglalkoztatottak arányának megoszlása (1910-1941 között)**
33. ábra: **Vallási arányok Pesterzsébeten (1900-1941)**
34. ábra: **Anyanyelvi arányok Pesterzsébeten (1900-1941)**
35. ábra: **Iparosok és kereskedők száma és aránya (1900-1920)**
36. ábra: **Helyben dolgozók száma és aránya 1900-ban és 1910-ben**
37. ábra: **Foglalkoztatottak számának alakulása 1910-ben és 1920-ban**
38. ábra: **Pesterzsébeti gyárak számának alakulása 1945-ig**
39. ábra: **Pesterzsébet gyárai**
40. ábra: **A lakóházak száma Pesterzsébeten**
41. ábra: **Az 1 főre jutó lakóházak száma Pesterzsébeten**
42. ábra: **Pesterzsébeti lakóházak építőanyaga (1900-1941)**
43. ábra: **Pesterzsébeti házak közműellátottsága 1930 és 1941-ben**
44. ábra: **Vízvezeték hálózat alakulása Pesterzsébeten**
45. ábra: **Az oktatási intézmények típus szerinti növekedése 1945-ig**
46. ábra: **Pesterzsébet oktatási és nevelési intézményei**
47. ábra: **Pesterzsébet egyesületei**
48. ábra: **Pesterzsébeten működő egészségügyi intézmények (1900-1945)**
49. ábra: **A pesterzsébeti házak állapota 1945-ben**